

ANNALES
UNIVERSITATIS MARIAE CURIE-SKŁODOWSKA
LUBLIN — POLONIA

VOL. VII, 9

SECTIO G

1960

Z Katedry Powszechnej Historii Państwa i Prawa UMCS
Kierownik: doc. dr Witold Sawicki

Witold SAWICKI

**Zbiór prawa dla ludzi świeckich
w krakowskim rękopisie Zbioru Troistego (*Collectio Tripartita*)
(Drogi wpływu praw obcych na prawo państwa Piastów w pierwszej
połowie XII wieku) ***

**Сборник законов для мирян в краковской рукописи
„Тройственного Сборника” (*Collectio Tripartita*)**

**Collection de droit pour les laïques dans la *Collection Tripartite*
(*Collectio Tripartita*) du manuscrit de Cracovie**

I

Zagadnienie wpływu obcych ustrojów prawnych na prawo polskie nie zostało w szczególności rozstrzygnięte. Znane jest ubóstwo źródeł historyczno-prawnych dla okresu panowania pierwszych Piastów. Najwcześniejszy dochowany spis polskiego prawa zwyczajowego pochodzi z XIII wieku. Toteż każdy tekst prawny, który mógłby oświetlić oddziaływanie obcego prawa na prawo rodzime i na ustrój prawny Polski,

* Zadaniem rozprawy jest zbadanie, jakie ustroje prawne złożyły się na treść zbioru tekstów prawnych, znajdujących się w rozdziale *De causis laicorum* krakowskiego rękopisu *Troistego Zbioru* i przedstawienie systematyczne zawartości prawnej tego pomnika. Ponieważ rękopis zbioru nie został po dziś dzień opublikowany, załączyłem reprodukcje fotograficzne jego stron zawierających omawiane ustępy oraz ich tekst łaciński. Jest to, moim zdaniem, najważniejsza część pracy, która pozwoli badaczom na wyciąganie własnych wniosków. Z tego względu numery poszczególnych capitów umieszczam w tekście. W tekście też cytuję je nie tylko w polskim tłumaczeniu, ale również na ogół w nawiasie podaję łacińską wersję oryginalną. Inne teksty źródłowe zamieszczam w przypisach. Rozmiary pracy, ograniczone wymaganiami wydawniczymi, sprawiły, że musiałem aparat krytyczny zagadnienia sprowadzić do najniezbędniejszego, dostępnego materiału. Sądzę, że i w tej postaci, mimo że sprawa faktycznego wpływu poszczególnych, omawianych norm prawnych na prawo polskie jest zagadnieniem otwartym, praca

posiada wagę bardzo dużą. Taki tekst, pochodzący z końca XI wieku, a miarodajny dla stosunków polskich w pierwszej połowie XII wieku — istnieje.

W bibliotekach kapitulnych katedry krakowskiej i gnieźnieńskiej znajdują się dwa egzemplarze przedgracjańskiego zbioru prawa kanonicznego, znanego pod nazwą *Collectio Tripartita* (*Zbiór Troisty*)¹. Zbiór ten został przywieziony do Polski zapewne przez legata papie-

ta rozszerzy znajomość rodzimego ustroju prawnego, wskaże na jego związki z innymi krajami, a przede wszystkim zachęci innych badaczy do studiów nad polskimi egzemplarzami *Tripartity*, tak niezаслужenie lekceważonymi przez dotychczasową naukę. Spowodują one niewątpliwie rychlejsze opublikowanie źródła. Rękopis *Tripartity* z Krakowskiego Archiwum Metropolitalnego (Krak. Met. 84) cytuję, podając numer capituli (tam gdzie został umieszczony przez pisarza) i stronę, np. II (s. 367).

Tripartita została spisana w oparciu o wcześniejsze zbiory przedgracjańskie, przede wszystkim o zbiór pseudo-Izydora i zbiór przypisywany Iwonowi z Chartres. Ten ostatni oznaczam skrótem *Dekret*.

Przedmiotem opracowania jest kilka stron dużego zbioru liczącego 498 stron. Toteż nie przeprowadzam dokładnej analizy całego rękopisu. Można ją znaleźć w rozprawach specjalnych (p. niżej przyp. 1) lub w opracowaniach prawa kanonicznego, J. F. Schultego, F. Maasena, J. Tardifa, F. Laurina, B. Hüblera, A. van Hovego i in. W wersji łacińskiej publikują tylko te capituli, które zawierają normę prawną w wykończonyj postaci. Tylko one bowiem są przedmiotem niniejszych badań. Drukowanie tytułów capitulów, pozbawionych charakteru pełnej normy prawnej byłoby niepotrzebnym balastem. Ich treść czytelnik znajdzie na załączonych fotografiach (ryc. 1—4).

¹ Por. Ks. I. Polkowski: *Katalog rękopisów kapitulnych Katedry Krakowskiej*. Archiwum do dziejów literatury i oświaty w Polsce, t. III, Kraków 1884, nr 84. *Decreta Romanorum Pontificum*. Ks. T. Trzeciński: *Katalog rękopisów biblioteki kapitulnej w Gnieźnie*, Poznań 1910. R. Hube: *Dwa rękopisy średnio-wieczne zbioru praw kościelnych, gnieźnieński i krakowski*. „Biblioteka Warszawska”, t. 178/2, s. 1—9. S. Kutrzeba: *Historia źródeł dawnego prawa polskiego*, t. II, Lwów — Warszawa — Kraków 1926, s. 88—90. P. Fournier: et G. Le Bras: *Histoire des collections canoniques en Occident depuis les Fausses Décretales jusqu'au Décret de Gratien*, t. II, Paris 1932, ss. 54—114. P. Fournier: *Les collections canoniques attribuées à Yves de Chartres*. Odb. z Bibliothèque de l'École de Chartres z r. 1896, 7, Paris 1897. Tegoż: *Ives de Chartres et le droit canonique*. *Revue des questions historiques*, 1898, t. 63, s. 51 i n. P. David: *Un disciple d'Yves de Chartres en Pologne. Galon de Paris et le droit canonique*. Wyd. La Pologne au VII Congrès international des sciences historiques, Varsovie 1933, ss. 99—113, także literatura przedmiotu i in. Wszystkie te wzmianki nie wyczerpują zagadnienia. Por. L. Kulczycki: *L'organisation de l'église en Pologne avant le XIIIe siècle d'après les résultats acquis par les travaux de la science polonaise*. Grenoble 1928. A. Vetulani: *Dekret Gracjana w świetle nowego źródła*. Wrocław — Kraków 1955, s. 20. Ks. W. Wójcik: *Prawo celibatu w Polsce średnio-wiecznej*. *Roczn. Tow. Nauk. KUL* V. 4, 1958, Lublin 1959, s. 58—9 zbyt jednostronnie uważa *Tripartitę* za podręcznik prawa kanonicznego, podczas gdy był on przede wszystkim spisem obowiązującego prawa kanonicznego w Polsce. *Collectio Tripartita* oczekuje u nas po dziś dzień na wyczerpującą monografię.

skiego Gwalona (około r. 1103)². W skład biblioteki katedry krakowskiej wszedł najpóźniej w r. 1110³. Cieszył się on w Polsce wielką powagą, czego dowodem jest fakt, że rękopis gnieźnieński *Tripartity* uchodził przez długie wieki za *Kodeks św. Wojciecha*⁴ i został przechowany do dnia dzisiejszego zarówno w Gnieźnie, jak i w Krakowie, a więc przetrwał tyle burz dziejowych, które niszczyły skarby naszych archiwów i bibliotek. Istnienie aż dwóch rękopisów zbioru prawa, w dwóch najprzedniejszych stolicach biskupich Polski świadczy, że nie mamy tu do czynienia z przypadkiem, gdyż zbiór ten w Polsce posiadał przez pewien czas charakter miarodajnego spisu prawa kanonicznego. Pogląd ten znajduje potwierdzenie w okoliczności, że czas pojawienia się tego zbioru w Polsce zbiega się z przybyciem do Polski legata papieskiego Gwalona, biskupa Beauvais, ucznia i przyjaciela Iwona z Chartres. Jeżeli zważymy, że *Collectio Tripartita* wykazuje wyraźnie wpływ szkoły tego ostatniego, hipoteza P. Davida, iż Gwalon przywiózł ów tekst do Polski zdaje się odpowiadać rzeczywistości.

Szkoda, że omawiana księga prawa nie została do dziś wydana drukiem, gdyż stanowi ona najwcześniejsze dochowane źródło o charakterze prawnym, współczesne kronice Galla Anonima, a więc bardzo ważne dla znajomości prawa w Polsce⁵.

Znaczenie wspomnianego tekstu jest tym większe, że krakowski rękopis *Tripartity* zawiera fragment zbioru prawa przeznaczony dla ludzi

² P. David: *op. cit.*

³ Świadczy o tym inwentarz katedralnego skarbcza krakowskiego wraz ze spisem 52 ksiąg zamieszczony na s. 498 *Tripartity* krakowskiej. Por. m. in. W. Semkowicz: *Paleografia polska*. Kraków 1951, s. 158, *Monumenta Poloniae Historica*, t. I, s. 377, Ks. I. Polkowski: *op. cit.*, s. 4.

⁴ Ks. J. Łukowski: *Rzekomy kodeks św. Wojciecha*. Rocznik Towarzystwa Przyjaciół Nauk Pozn. XI, 1881, s. 417—441.

⁵ Brak drukowanego wydania *Tripartity* odbił się niekorzystnie nie tylko na badaniach nad samym źródłem, ale ograniczył pole badań nad ustrojem dawnej Polski. Np. W. Abraham, pisząc *Organizację Kościoła w Polsce do połowy wieku XII*. Wyd. II, Lwów 1893, zlekceważył go, poświęcając mu na końcu swej pracy zaledwie parę stron (ss. 286—289). Co prawda zamieścił w Dodatku ustęp zatytułowany: „Rubryki tudzież początkowe i końcowe słowa ustępów zawartych w Zbiorze przepisów kościelnych, dołączony do krakowskiego Kodeksu Kolekcyi trium partium” (ss. 291—303), wykorzystując ss. 371—462 rękopisu, nie potrafił jednak zidentyfikować ich pochodzenia. W rzeczywistości jest to tzw. *Reguła Akwizgrańska*, zbiór przepisów dla kongregacji kanonicznych, ogłoszony w r. 816 w państwie frankońskim pod panowaniem Ludwika Pobożnego na Synodzie Akwizgrańskim, co stwierdził tenże autor w innej rozprawie: *Powstanie biskupstwa krakowskiego*. „Rocznik Krakowski”, t. IV, ss. 197—200. Por. S. Kutrzeba: *op. cit.*, t. II, ss. 89—90. Reguła ta została wydana m. in. w *Monumenta Germaniae Historica, Leges, sectio III. Concilia*, t. II, 1, wyd. A. Werminghoff, Hannover — Leipzig 1916. P. David: *op. cit.*, s. 6.

świeckich. Na stronie 367 znajduje się bowiem tytuł rozdziału *De causis laicorum* — „O sprawach ludzi świeckich”, a następnie na stronach 367—370 mieści się spis 172 tytułów (rubryk) artykułów tego rozdziału⁶. Samych artykułów rękopis krakowskiej *Tripartity* nie za-

⁶ Patrz reprodukcje *Tripartity Krakowskiej*, ss. 367, 8, 9, 370. Ks. I. Polkowski: *op. cit.*, s. 77 popełnia niezrozumiały błąd, zamieszczając w spisie treści *Tripartity* dla s. 367 tytuł *De causis clericorum*, a dla s. 371—390 tytuł: *De officiis, vita et honestate clericorum*. W rzeczywistości, jak to wynika z autopsji rękopisu krakowskiego, na s. 367 u góry strony znajduje się jeden tylko *caput* zatytułowany *De redemptione illius diei quem in pane et aqua ieiunare debetur aliquis*, z kolei następują słowa *De eodem*, następnie zaś tytuły rozdziału *De causis laicorum*, po czym następuje spis tytułów 52 rubryk. Kolejne strony rękopisu zawierają tytuły dalszych rubryk tegoż rozdziału: s. 368 od 53 do 107; s. 269, od 107 (sic!) do 133 (powinno być 134) s. 370 od 135 do 172.

Wł. Abraham: *op. cit.*, t. II, s. 287 ze swej strony pisze. „W kodeksie krakowskim, obejmującym *Collectio trium partium*, brak w części trzeciej ostatniego, tj. 29 tytułu (w przypisie: „Zwrócił na to uwagę już B. Ulanowski o pokucie publicznej, l. c. s. 78) polegającej prawie w całości na księdze XVI Dekretu Iwona *De officiis laicorum et causis eorundem*”...: „Księga ta dotyczy stosunku kościoła do świeckich i prawa państwowego; może postanowienia te z krakowskiej *Collectio tripartita* z umysłu zostały usunięte”.

Wywody te zawierają szereg błędów. Przede wszystkim autor pisze o braku rozdziału dotyczącego spraw ludzi świeckich, wyraźnie wymieniając rękopis krakowski. Można by stąd wnosić, że rękopis gnieźnieński ten rozdział posiada. W rzeczywistości właśnie w rękopisie gnieźnieńskim brak całkowicie śladów tego rozdziału i wywód Abrahama może się odnosić jedynie do *Tripartity* gnieźnieńskiej. Natomiast pomija Abraham całkowicie okoliczność, że w rękopisie krakowskim zachował się nie tylko tytuł odmienny od tytułu *Dekretu* przypisywanego Iwonowi z Chartres, a brzmiący: *De causis laicorum* (s. 367), lecz znajduje się tam na czterech stronach wykaz rubryk tego rozdziału. Na koniec nieściśle przedstawia Abraham zawartość XVI rozdziału *Dekretu* przypisywanego Iwonowi. Zawiera on bowiem obok przepisów odnoszących się do „stosunków państwa z Kościołem i prawa państwowego” (co może się stosować do *Dekretu* Burharda z Wormacji *P. L.*, t. 140) również setki przepisów z dziedziny prawa cywilnego, karnego i wymiaru sprawiedliwości. Wszystko to wskazuje, w jak małej mierze głośny badacz średniowiecznego prawa polskiego brał pod uwagę cenny zbiór, który był miarodajny dla polskiego prawa kanonicznego w badanym przez niego okresie. Że nie miał go przed oczyma w końcowym stadium prac nad *Organizacją Kościoła w Polsce*, dowodzą jego słowa (*op. cit.*, t. II, s. 282, przyp. 1). „Ostateczne porównanie mego odpisu z oryginałem (tj. *Collectio Tripartita*), z którego po raz drugi korzystać nie mogłem, zawdzięczam uprzejmości p. dra Stanisława Krzyżanowskiego, Docenta Uniwersytetu Jagiellońskiego”. To zlekceważenie tak ważnego źródła, jakim jest *Collectio Tripartita* dla dziejów ustroju Polski i Kościoła w Polsce pierwszej połowy XII wieku, a może w części i dla innych dziedzin życia polskiego, odbiło się bardzo ujemnie na naszej historiografii, zwłaszcza w dziedzinie poglądu na stanowisko panującego, organizacji diecezji, biskupa w państwie itp. Również L. Kulczycki: *op. cit.*, s. 41 podaje jaskrawo błędne informacje, że w Polsce tytuł XXIX *Tripartity* posiada 284 rozdziały (właściwie capita), że *Tripartita* gnieź-

wiera⁷. Prawdopodobnie tytułów było pierwotnie więcej, za nimi zaś zapewne znajdowała się treść zamieszczona na kartach zaginionych dziś zeszytów (kwaternionów) księgi⁸. (P. ryc. 1—4).

Dlaczego zeszytów tych zabrakło, trudno ustalić. Mogły tu zawinąć niedopatrzenie i pośpiech skrybów przepisujących tekst i nie wnikających w treść oryginału, w którym nie było tego zeszytu. Dowodem takiego stosunku pisarzy do pierwotnego tekstu jest okoliczność, iż w poprzednim zeszycie XXII pisarz bezmyślnie powtórzył omyłkę pier-

nieńska zawiera ostatni tytuł XXIX, a zbiór krakowski go nie posiada! Ponadto autor, uznając *Tripartitę* za źródło prawa kościelnego w Polsce, zupełnie jej nie wykorzystuje.

⁷ Należy zaznaczyć, że w rękopisach *Tripartity*, znajdujących się poza Polską, rozdziały *De causis laicorum* (XXIX) zawierają obok spisów rubryk pełne teksty capitów, mniej liczne od capitów zawartych w XVI księdze *Dekretu* przypisywanego Iwonowi z Chartres, ale odpowiadające ich treści. Analiza szczegółowa owych, obcych rękopisów wykracza poza ramy tej rozprawy. Wystarczy stwierdzenie, że np. tekst *Tripartity*, o którym pisze A. Theiner (*Disquisitiones criticae in praecipuas Canonum et Decretalium collectiones, seu sylloges Galandianae Dissertationum de vetustis Canonum collectionibus continuatio*. Romae 1836, przed J. P. Migne: *Patrologiae cursus completus. Series Latina* (cyt. Migne: P.L.) t. 161 col. LXIII — LXV, przyp. 266) zawiera 284 capity w rozdziale *De causis laicorum*. Por. również P. Fournier i G. Le Bras: *Histoire des collections de Gratien*. t. II. Paris 1932, s. 58 n. tegoż: *Ives de Chartres et le droit canonique*. *Revue de questions historiques*, 1898, t. 63, s. 51.

⁸ Co prawda spis rubryk tego rozdziału w *Triparticie* krakowskiej kończy się na zeszycie (kwaternionie) XXIII, którego numer zamieszczono u dołu (ryc. 4). Z kolei zaczyna się zeszyt XXIII, również kwaternion o 16 stronach, którego numer znajduje się także na stronie ostatniej, 386. Wolno jednak sądzić, że numeracja tych zeszytów została dodana dopiero później, po złączeniu poszczególnych kwaternionów (zeszytów) w jedną całość. (Numeracja stron została sporządzona dopiero w w. XIX). Istnieje bowiem ślad, że po zeszycie XXIII był następny, zaginiony i opuszczony przy oprawianiu książki, który zawierał dalszy ciąg spisu rubryk, a zapewne i samą ich treść. Tych kwaternionów mogło być również więcej. Do tego wniosku doprowadza nas szereg przesłanek. Na stronach 368—369, zawierających spis rubryk, znajduje się u góry napis poprzez dwie strony: *De causis laicorum*. Na kolejnej stronie 370, gdzie urywa się spis rubryk rozdziału, u góry znajduje się napis: *De causis*. Na następnej stronie (s. 371, pierwsza strona kwaternionu XXIII) zaczyna się nowy tekst: spis rubryk *Reguły Akwizgrańskiej* z r. 816 przeznaczonej dla kongregacji kanonicznych. Spis ten jednak na pierwszej stronie u góry nie posiada intytulacji, co każe mniemać że słowo *laicorum* znajdowało się na stronie poprzedniej zaginionego zeszytu, który mieścił się pomiędzy dzisiejszym zeszytem XXIII, i XXIII. W rękopisie krakowskim *Tripartity* tekst zbioru kończy się właśnie na stronie 370. *Reguła Akwizgrańska* i dalsze pozycje zostały zapewne jedynie mechanicznie dołączone do rękopisu *Tripartity*. Nasuwa się przypuszczenie, iż w chwili przepisywania rękopisu krakowskiego *Tripartity* dalszy ciąg rozdziału *De causis laicorum*, tj. koniec spisu rubryk i treść capitów znajdowała się na stronach zaginionego zeszytu lub zeszytów, których miejsce właściwe było właśnie pomiędzy dzisiejszymi, numerowanymi zeszytami XXIII i XXIII.

wowzoru, który przepisywał, gdzie wskutek błędnego złożenia kwaternionu została przemieszczona właściwa kolejność stron⁹.

Obok tej hipotezy istnieje też druga możliwość: tekst pełny capitów *De causis laicorum* usunięto świadomie, ponieważ wedle zdania zamawiających kopię *Tripartity* nie miały one zastosowania w Polsce. Pogląd ten reprezentuje P. David. Jedynym jego argumentem za tą tezą jest okoliczność, że zeszyty *Tripartity* krakowskiej (XXIII i XXIV) noszą kolejne numery, a więc nie było miejsca w rękopisie na treść rozdziału *De causis laicorum*¹⁰. Jeżeli jednak przyjmiemy, że zeszyty (kwaterniony) rękopisu zostały ponumerowane dopiero po ich zapisaniu, podczas mechanicznego zestawiania tekstu całej książki, argument ten upada.

Analiza tekstu drugiego rękopisu zbioru znajdującego się w Polsce, tj. *Tripartity* gnieźnieńskiej, nie przyczynia się do wyjaśnienia sprawy. W obecnej swej postaci kończy się on na rozdziale *De homicidiis*, poprzedzającym rozdział *De causis laicorum*. Brakuje w nim więc co najmniej dwóch zeszytów *Tripartity*¹¹, które zapewne zaginęły. Nie wiemy, czy cały rozdział *De causis laicorum*, tj. rubryki i treść, znajdowały się w nim pierwotnie i zaginęły z biegiem czasu, czy też zostały pominięte celowo.

Brak tekstu artykułów znacznie zmniejsza wagę i powagę omawianego ustępu w rękopisie krakowskim, nie można jednak nie doceniać dochowanego w nim spisu rubryk. Rubryki bowiem rozdziału „O sprawach ludzi świeckich” w *Triparticie* krakowskiej stanowią zbiór tytułów tych capitów. Co więcej, wśród wspomnianych 172 tytułów rubryk znajduje się 70 takich, które zawierają pełne sformułowanie obowiązującej normy prawnej, a niekiedy powtarzają dosłownie treść artykułu lub jego części. Posiadamy więc w *Triparticie* mały zwód, składający się z 70 norm prawnych, w dużym procencie pozakanonicznych. Jest to więc pierwszy znany zbiór prawa świeckiego, zamieszczony w urzędowym dla Polski spisie prawa kościelnego, zbiór, który mimo że składa się z prawa powstałego poza Polską, może być uważany za *epitomae* zasad przeznaczonych dla polskiego prawa świeckiego albo też dla osób świeckich znajdujących się pod jurysdykcją kościelną. Wskazuje on również na jedną z dróg wpływu praw obcych na prawo polskie¹².

⁹ P. David, *op. cit.*, s. 3.

¹⁰ *Ibid.*, s. 4.

¹¹ *Ibid.*, s. 4, 5.

¹² Głównie zadanie niniejszej pracy stanowi właśnie analiza wpływu tych praw obcych, co wiąże się z ogólnym kierunkiem badań autora. Stąd wynikło usiłowanie, by możliwie dokładnie ustalić pierwotne pochodzenie każdej normy prawnej.

Trudno jeszcze stwierdzić, jak dalece wpływ zasad prawnych, zamieszczonych w omawianym ustępie *Tripartity*, odbił się na polskim ustroju prawnym pozakościelnym. Jedno jest pewne, że w XII wieku biskup krakowski, członkowie jego kapituły i inni duchowni, korzystając z rękopisu *Tripartity* odczytywali również omawiany zbiór tekstów prawnych. Wolno sądzić, że brali je pod uwagę tam, gdzie mieli do czynienia z podległymi im ludźmi świeckimi albo też przy pełnieniu czynności sądowo-administracyjnych w instancjach świeckich. Toteż niezbędne jest wydobycie go z niepamięci i zanalizowanie jego zawartości oraz źródeł jego treści na tle obowiązującego wówczas prawa świeckiego i kościelnego w Europie u schyłku XI i w pierwszej połowie XII wieku.

Umieszczanie w zbiorach prawa kanonicznego ksiąg lub rozdziałów poświęconych prawu ludzi świeckich było rozpowszechnione w epoce przedgracjańskiej. Poza rękopisami *Tripartity* dość wskazać, iż księgę „O ludziach świeckich” (*De laicis*) zamieścił już Burchard z Wormacji w spisie prawa kanonicznego, który powstał około r. 1012. Podtytuł tej księgi (XV) brzmi: „W księdze tej zamieszczono traktat o ludziach świeckich wszystkich stanów, zarówno o tych, którzy panują: o cesarzach, królach, książętach, jak również o tych, którzy podlegają ich władzy”¹³. Księga zawiera 44 artykuły, głównie poświęcone prawu państwowemu, roli panującego, jego stosunkowi do poddanych i do Kościoła oraz Kościoła i poddanych do władcy.

Iwo z Chartres w swej *Panormii* część księgi V zaopatrzył tytułem „O sprawach ludzi świeckich” (*De causis et negotiis laicorum*, art. art. od 23 do 76)¹⁴. W przypisywanym Iwonowi *Dekrecie* znajduje się księga XVI, nosząca tytuł „O obowiązkach ludzi świeckich i ich sprawach” (*De officiis laicorum et causis eorumdem*), która obejmuje 362 artykuły zaczerpnięte z prawa rzymskiego, kapitułarzy frankońskich, dekretów papieskich, uchwał synodalnych itp., a dotyczących wszystkich dziedzin ówczesnego prawa¹⁵. Rozdział *De causis laicorum* w *Triparticie* jest zapewne wyciągiem z XVI księgi tego *Dekretu*.

Wśród przepisów prawa przeznaczonych dla ludzi świeckich we wspomnianych zbiorach są dwie grupy. Jedna z nich — to normy prawa państwowego, które dotyczą rządów w państwie oraz stosunków

¹³ J. P. Migne: *P. L. F.* t. 140. kol. 893. Argumentum libri. Libro hoc de laicis omnis conditionis tractatio instituitur, tam de iis qui praesunt, ut imperatoribus, regibus, principibus, quam his qui horum imperio subjecti sunt.

¹⁴ Migne *P. L.*, t. 161, kol. 1217—1228.

¹⁵ *Ibid.* ks. XVI, kol. 901—968. Wobec konieczności częstego powoływania się na ten ostatni zbiór, cytuję go jako *Dekret*. Stosunek *Tripartity* do dzieł Iwona z Chartres i jemu przypisywanych szczegółowo omawia m. in. A. Theiner: *op. cit.*, wyd. Migne *P. L.*, t. 161.

władcy i innych ludzi świeckich z Kościołem. Druga grupa — to normy zaczerpnięte ze wszystkich dziedzin prawa. W pierwszym wypadku redaktorom spisów chodziło o osiągnięcie celów politycznych i religijnych, w drugim — teksty te miały regulować szereg dziedzin życia codziennego wiernych Kościoła i poddanych królewskich.

Formułowanie na piśmie takich ustępów w zbiorach prawa było na przełomie XI i XII wieku bardzo na czasie. W Europie Środkowej i Zachodniej działalność prawodawcza państwa była niezmiernie uboga. Prawo świeckie, rodzime miało niemal z reguły charakter zwyczajowy. Jego normy, istniejące nieraz od czasów pogańskich (a stosowane przez sądy) były niejednokrotnie zbyt prymitywne i niesprawiedliwe. Ponadto sędzia mógł często nie znać prawa zwyczajowego, stronom zaś trudno było ustalić jego treść. Nowo odkryta kodyfikacja justyniańska była zbyt obszerna i napotykała na różne opory. Toteż kanoniści spisujący w tych czasach prawo dla ludzi świeckich, czerpiąc je z różnych źródeł, dostarczali państwu materiał, na którym mogło oprzeć wyrokowanie w sądach, zapewnić dzięki niemu dalszy rozwój swego własnego prawa i łagodziło niepewność w stosunkach prawnych.

Zadanie takie w pewnym stopniu mógł pełnić omawiany ustęp *Tripartity*, nawet w dochowanej, okrojonej postaci.

Dla możliwie pełnego udostępnienia czytelnikowi tego godnego uwagi pomnika zamieszczam: tekst łaciński tych rubryk rozdziału „O obowiązkach ludzi świeckich” (*De causis laicorum*), które zawierają w pełni sformułowane normy prawne; układ systematyczny treści w nich zawartej z analizą pochodzenia przepisów prawnych; reprodukcje fotograficzne omawianego tekstu (ss. 367, 8, 9 i 370, ryc. 1—4) oraz reprodukcje dwu innych tekstów (ss. 22 i 395, ryc. 5 i 6) z rękopisu *Tripartity* krakowskiej. Komentowane teksty *Tripartity* krakowskiej podaję w polskim przekładzie i w wersji oryginalnej (w nawiasie). Brzmienie łacińskie innych tekstów zamieszczam przeważnie w przypisach.

II

TEKST ŁACIŃSKI

(Obejmuje tylko te artykuły, które zawierają pełne sformułowanie normy prawnej).

s. 367. *de causis laicorum*.

I. *Quod non ualeat iniustum iudicium uel definitio iniusta regio metu uel iussu ordinata.*

II. *Quod imperatori non sit obediendum si aliquid precipit contra deum.*

- III. *Ut nemo contra canones esse presumat.*
- V. *Quando canonica uentilantur, nisi sint religiosi laici non intersint.*
- VI. *Ut regum aduersarii excommunicentur.*
- VIII. *Quod laici presbyteros non alius quam diuinum officium facere cogant.*
- X. *Ut laici, quamuis religiosi, ecelesiastica non disponant.*
- XV. *Quod reges legibus teneantur.*
- XVIII. *Non esse credendum seruo, si alicui crimen iniecerit.*
- XX. *Ne libertus uel liberta in negotiis testimonium dicant.*
- XXI. *Ne serui de facinoris dominorum audiantur, nisi eos maiestati deferant.*
- XXII. *Quod non sint interrogandi serui pro dominis.*
- XXIII. *Quod si quis ex familiaribus uel de seruis cuiuslibet domus cuiuscunque criminis delator aut accusator emerit, gladio feriat.*
- XXIII. *Nec liberti manumissorum uel heredum eorum accusatores esse presumant.*
- XXV. *Quod si libertus patrono suo ingratus fuerit libertas rescindi debetur.*
- XXVI. *Ne quis fugitiuum seruum inscio domino suscipiat.*
- XXVII. *Quod qui alienum seruum detinuerit, furtum facit.*
- XXVIII. *Quod qui amicum domini deprecaturus confugit, non est fugitivus.*
- XXXIII. *Quod si dominus peccat in seruum, non tamen debetur ab eo ueniam querere ne ille incipiat superbire.*
- XXXIII. *Quod si seruus alicuius res detineat, eius dominus sit conueniendus.*
- XXXV. *Quod pro macipio furtive uel per ui ablato non sit necesse precium soluere.*
- XXXVII. *Quod liberti uel serui conueniri non posse, ex contractu patroni uel domini.*
- XLI. *Quod aliquis contra patronum suum famosam actionem instituere non potest.*
- XLII. *Quod nemo possessori preiudicium imponere posset, inuito, uel nescio domino.*
- XLVI. *Quod pecuniam dampnatorum seruorum habetur dominos eorum.*
- XLVII. *Quod dominus seruum criminis noxium defendere potest, nec tamen per probationes sustinebit dampnum.*
- XLVIII. *Quod qui se seruum esse mentitur metu, postea statum suum defendere non preiudicatur.*

LI. *Ne patroni contra libertos, nec liberti contra patronos testimonium dicant.*

LII. *Quod domini habent in seruos potestatem uite et necis, et quicquid per seruos acquiritur, dominis acquiritur.*

s. 368.

LVIII. *Ut domini seruos misericorditer tractent, et serui dominis ex corde seruiant.*

LVIII. *Quod seruis non intelligatur fieri iniuria, sed per eos dominis.*

LXXII. *Quod mulier ad secundas nuptias perueniens dignitatibus prioris uiri non utatur.*

LXXXVI. *Quod ei cui preses suspectus est, liceat ad episcopum inuocare.*

XC. *Quod iudices sententias scriptis dicant, et quod tertia prouocatio preiudicata est, et contumaces appellare non possunt.*

XCI. *Ne cum sacramento litigatorum arbitri eligantur.*

XCII. *Quod omnes lites dirimantur per leges.*

XCIII. *Quod qui unam concubinam habent, non potest (sic) alias habere eo tempore.*

XCVIII. *Quod mediator partium, licet inuitus partibus consentientibus testimonium dicat.*

C. *Quod mater que (sic!) defuncto uiro tutelam filiorum habere uoluerit, secundis renunciet nuptiis.*

CI. *Quod nullus hereticus militetur, uel curas publicas gerat.*

CIII. *Quod si maritus uite uel castitati mulieri insidiatus fuerit, mulieri liceat repudium mittere uiro.*

CV. *De his qui in iudicio se sisti promiserint, et ualetudine uel tempestate uel ui fluminis prohibentur, et de aliis exceptionibus, et de pactis turpem causam continentibus non obseruandis, et de pactis contra ius ciuile conuentis, quod rata non sint, de his eciam qui nuptias uel sponsalia constituent cum ea, quam uxorem ducere non possunt, quod notati sint.*

CVI. *Quod quisque soluendo pro alio licet inuito et nesciente eum liberat, et quod alicui debetur ab alio sine uoluntate eius non posse exigi, et de ui et metu, et quod aliquis de re sua factus arbiter, sententiam dicere non possit, de nauta eciam et caupone et stabulario.*

s. 369.

CVII. (powinno byé CVIII) *De eo si seruus occiderit domino nesciente uel sciente, et quod datum ob rem honestam*

repeti potest, si res propter quam datum est non est sequuta. Si uero turpis sit causa, eciam si res sit sequuta repeti potest.

CVIII. *Quod qui patitur ab alio mandare ut sibi credatur, mandare intelligitur.*

XX. (sic, powinno być CX). *Quod societas causa fraudandi uel maleficii cogita, nullius momenti sit, et quod quesitum ex furto et maleficio non oportere conferri in societatem.*

CXI. *Quod non esse fugitiuum qui deprecaturus confugit ad amicum.*

CXII. *Quod si quis res alterius minoris uendat, quam sibi mandatum sit, res non est alienata.*

CXIII. *Quod ei incumbat probatio que dicit, non ei qui negat.*

CXIII. *Qui aduersus quos testamentum dicere non debeant, et quod duo fratres, qui in eiusdem patris potestate sunt, testes in eodem negotio fieri possunt, quod etiam mulieres ius habent testimonium dicere in iudicio.*

CXV. *Quod sponsalia et nupcie consensu contrahentium fiant, et quod filia patri non repugnans consentire intelligitur, quod eciam filio familias dissentiente, sponsalia fieri non possunt, et quod in sponsalibus contrahentium etas diffinita non est.*

CXVI. *Quod furor non sinit contrahi matrimonium, sed non impedit recte contractum, et quod in consuetudine mulieris liberis non concubinatus sed nuptię intelligendę sunt, si questum corpore non fecerunt, quod eciam mulier in adulterio deprehensa, publico iudicio sit dampnata, nec non quod nulli uxori sit licitum suo marito in captiuitate manente, ad alium migrare matrimonium.*

CXVII. *Quod diuturni mores legem mutantur, et quod ea que constituit queque ciuitas, sepe mutari solent.*

CXVIII. *Quod domini in seruos uite et necis habent (sic) et quicquid per seruum acquiritur domino acquiritur, et quod qui sine causa seruum suum occiderit, non minus sit puniendus, quam qui alienum, quod eciam serui interabili seucicia dominorum pressi uendi cogantur, et dominis precium detur.*

CXX. *Quod duo fratres qui sub eodem patre sunt, testes in unum testamentum fieri possunt, et quod in testibus esse non debetur qui in potestate testatoris est.*

CXXIII. *Quod non ualeat istud, quod ex turpi causa permissum est.*

CXXV. *Quod lex hoc in futurum uetat, quod in preteritum indulget.*

CXXVI. *Quod receptum sit perfectum partum septimo mense nasci, et qui filii sequuntur patrem, qui matrem, et quia furiosus non potest ducere, sed matrimonium retinere.*

CXXVIII. *De petitione debiti, et quod dampnum sicut lucchrum inter socios sit communicandum, nisi quod culpa socii sui sit euersum, et quod pacta ab inuitis contra leges facta nullam habeant, (sic) et quod pactum mala fide factum debet esse irritum, quod eciam priuata conuentio nichil derogat viri (sic, pow. byé „iuri”) publico.*

CXXXIII. (sic, pow. byé „CXXXIII”). *Quod anathema sit quincunque, iudex aut secularis alicui de clero absque audientia episcopi uel*

s. 370.

archidiaconi, uel archipresbyteri iniuriam inferre presumpserit.

CXXXVII. *Ne illi super alium credatur qui de se confessus est.*

CXXXVIII. *Ne unius hominis testimonium accipiatur.*

CLI. (brak CL). *Non esse credendum seruo, si de aliquem crimen obiecerit, uel dominum suum de crimine impetiuerit.*

CLIII. *Quod in leuioribus criminibus dilatio danda est, homicide uero adulteri, malefici, venefici, conuicti non audiantur.*

CLIII. *Quod qui filio familias inscio patre pecuniam commodauerit, nec uiuente patre nec mortuo eam poterit postulare.*

CLVII. *Omnibus contra uoluntatem defuncti facientibus auferendam esse hereditatem.*

CLXIII. *De iniustis et nouis consuetudinibus auferendis.*

CLXV. *De forestibus antiquis seruandis et nouis dimittendis.*

CLXVIII. *Quod unus ex consortibus cum uoluerit, uendendi res liberam habeat facultatem.*

CLXX. *Quod dos uiro data a muliere, mortuo uiro ad eam redeat.*

III

UKŁAD SYSTEMATYCZNY TREŚCI PRAWNEJ POCHODZENIE TEKSTÓW

Jak wspomnieliśmy wyżej, w rozdziale *De causis laicorum* krakowskiej *Triparty*, dochowany w postaci spisu rubryk istnieje grupa tytułów zawierających pełne sformułowanie zasad prawnych obok tytułów, które takiego sformułowania nie posiadają. Przykładem pierwszej kategorii będzie art. I (s. 367): „że nie posiada mocy prawnej niesprawiedliwy wyrok albo niesprawiedliwe orzeczenie wydane ze strachu przed królem lub na jego rozkaz. („*Quod non ualeat iniustum iudicium uel definitio iniusta regio metu uel iussu ordinata*”). Wszystkie tytuły

tego typu zostały podane w łacińskiej wersji: I, II, III, V, VI, VIII, X, XV, XVIII, XX, XXI, XXII, XXIII, XXIII, XXV, XXVI, XXVII, XXVIII, XXXIII, XXXIII, XXXV, XXXVII, XLI, XLII, XLVI, XLVII, XLVIII, LI, LII, LVIII, LVIII, LXXII, LXXXVI, XC, XCI, XCII, XCIII, XCVIII, C, CI, CIII, CV, CVI, CVII (pow. być CVIII), CVIII, XX (pow. być CX), CXI, CXII, CXIII, CXIII, CXV, CXVI, CXVII, CXX, CXXIII, CXXV, CXXVI, CXXVIII, CXXXIII, CXXXVII, CXXXVIII, CLI (brak CL), CLIII, CLIII, CLVII, CLXIII, CLXV, CLXVIII, CLXX¹⁶.

Do drugiej kategorii należy zaliczyć tytuły bez sformułowanej zasady prawnej, jak np. LXII, „O spadkobiercach” (*De heredibus*) i in.¹⁷ Tytuły te pominięto w druku. Zawiera je oryginał na zamieszczonych fotografiach (ryc. 1—4).

Pewna część tytułów (rubryk) zawierających sformułowane zasady prawne — to streszczenie zawartości odpowiadających im artykułów. Natomiast jest szereg takich tytułów, które podają pełny tekst prawa, zacytowany dosłownie lub częściowo, niekiedy z niewielkimi zmianami¹⁸. Te ostatnie ustępy są szczególnie ważne z tego względu, że nadają spisowi rubryk w *Triparticie* krakowskiej charakter zbioru, który zawiera przepisy prawne, posiadające moc obowiązującą.

Siedemdziesiąt tytułów-rubryk rozdziału *De causis laicorum* które zawierają pełne sformułowanie norm prawnych odnosi się niemal do wszystkich dziedzin prawa, z tym że wiele ze wspomnianych tekstów należy odnieść do kilku dziedzin prawa jednocześnie. Niekiedy zaś poszczególne tytuły zawierają większą ilość przepisów.

Tak więc samego prawa, jego rodzajów, hierarchii praw, zakresu ich mocy obowiązującej dotyczą cap. II, III, XV, CXVII, CXXV, CLXIII.

Prawo ustrojowe reprezentuje szereg przepisów. Należy tu zaliczyć: ogólne zasady ustrojowe (CI), teksty odnoszące się do władz centralnych w państwie: króla i cesarza (kompetencje I, II; obowiązki XV), uprawnień osobiste (VI), majątkowe (CLXV). Do organizacji władz lokalnych w państwie odnosi się niewielka ilość tekstów dotyczących działalności urzędników (II, VIII, CI). O stanowisku Kościoła w państwie traktują cap. II, III, V, VIII, LXXXVI, CXXXIII. Organizacji sądów dotyczą cap. LXXXVI, XC, XCI, XCVIII, CI, CXXXIII.

Wymiar sprawiedliwości reprezentowany jest obficie. W postępowaniu karnym wyróżniają się w świetle omawianych tekstów dwie grupy: wymiar sprawiedliwości dotyczący ludzi wolnych i wymiar sprawiedliwości dotyczący wyzwolenców i niewolników. Śladów samopomocy i postępowania karnego pozasądowego z urzędu nie spotykamy. Ogólne za-

¹⁶ Cz. II i IV.

¹⁷ Ryc. 1. s. 368.

¹⁸ P. niżej.

sady procesowe dotyczące ludzi wolnych przedstawia stosunkowo duża grupa tekstów: I, LXXXVI, XC, XCI, XCVIII, CV, CVI, CXIII, CXXXIII, CXXXVII, CLIII. Do wyzwoleńców i niewolników w wymiarze sprawiedliwości odnoszą się artykuły: XVIII, XX, XXI, XXII, XXIII, XXV, XLI, LII, LVIII, CXVIII, CLI. Teksty odnoszące się do prawa karnego są następujące: VI, XXIII, XXV, XXXIII, XXVII, XXXV, XLVII, LII, LVIII, CIII, CXI, CXVI, CXVIII, CXXXIII, CLIII.

Z prawem cywilnym (prawo osobowe) związane są następujące capita, które odnoszą się do niewolników i wyzwoleńców, czy też poddanych (*servi*): XVIII, XX, XXI, XXII, XXIII, XXIII, XXV, XXVI, XXVII, XXVIII, XXXIII, XXXIII, XXXV, XXXVII, XLVI, XLVII, XLVIII, LI, LII, LVIII, LVIII, CXVIII, CLI. Innych osób dotyczą teksty — XLVIII, CXXVI. Prawo rzeczowe (XXVI, XLII), opiekuńcze (C), rodzinne (CXIII, CXX), reprezentowane są raczej skromnie. Natomiast prawa małżeńskiego dotyczy osiem tekstów (LXXII, XCIII, CIII, CV, CXV, CXVI, CXXVI, CLXX). De spadków i testamentów odnoszą się dwa przepisy (CXX, CLVII), do zobowiązań więcej: (XXXVII, CV, CVI, CVIII, CX, CXXIII, CXXVIII, CLIII).

Zasady prawne odnoszące się do prawa ustrojowego zostały zaczerpnięte w przeważającej części z prawa kanonicznego (dekretały, pseudo-dekretały, kanony synodalne). W dziedzinie prawa karnego, cywilnego i postępowania sądowego w największym stopniu reprezentowane jest prawo rzymskie justyniańskie, w mniejszej mierze rzymskie prawo teodozjańskie w wersji wizygockiej (*Breviarium Alaricianum*), niekiedy za pośrednictwem pseudo-kapitularzy Benedykta Lewity. Wszystkie te przepisy prawne, istniejące obok siebie na kartach *Tripartity* krakowskiej, układały się w system norm obowiązujących. Dla stwierdzenia, jaki mianowicie system prawny zarysowywał się w świadomości osoby korzystającej z tego ustępu *Tripartity* niezbędne jest przedstawienie zawartości wymienionych artykułów w porządku wyżej podanym.

Wśród tekstów poświęconych prawu *cap. II* (s. 367) głosi zasadę hierarchii praw, w której prawo Boże stoi ponad ludzkim, bowiem: „...nie należy słuchać cesarza, gdyby nakazywał coś przeciwnego Bogu” (*Quod imperatori non sit obediendum si aliquid precipit contra deum*). Tekst rubryki został zaczerpnięty z *Dekretu* przypisywanego Iwonowi z Chartres i stanowi jedynie pierwszą część rubryki odpowiedniego artykułu (V, 7), który znalazł się później w *Dekrecie* Gracjana¹⁹.

¹⁹ c. 98 Imperatores C XI qu. 3 cyt. wg *Corpus iuris canonici*. Editio Lipsienis secunda post A. L. Richteris curas ad Librorum manuscriptorum et editionis Romanae fidem recognovit et adnotatione critica instruxit A. Friedberg t. 1 i 2, Leipzig 1879—81.

Z cap. III (s. 367) wynika norma, że prawo kanoniczne stoi ponad innymi prawami: „Niechaj nikt nie ośmiela się występować przeciw kanonom” (*Ut nemo contra canones esse presumat.*). Jest to pierwsza część rubryki XVI, 10, *Dekretu*, który podobnie jak poprzedni wszedł do *Dekretu* Gracjana, (c. 4 *Constitutiones* D X). Natomiast warsztat Iwona z Chartres wykorzystał pośrednio lub bezpośrednio *Capitula Angilramni* (XXXVI)²⁰.

Trzeci tekst prawny w tym przedmiocie formułuje zasadę praworządności (XV, s. 367) „Że królowie winni być związani prawami (stanowionymi)” (*Quod reges legibus teneantur*). Ma odpowiednik w *Dekrecie* (XVI, 43) i u Gracjana (c. 2 *Justum est* D. IX)²¹. Dalsze trzy teksty dotyczą prawa zwyczajowego: cap. CXVII (s. 369) głosi, że państwo, to co ustanowiło, zwykło zmieniać (*Quod diuturni mores legem mutantur, et quod ea que constituit queque ciuitas, sepe mutari solent*). Zasada prawna została zaczerpnięta z *Instytucji* Justyniana. Odpowiedni tekst *Dekretu* XVI, 184) łączy w jedno dwa ustępy rzymskiego pierwowzoru (I, 2, 9 i I, 2, 11)²². Redaktor *Tripartity* poszedł tu inną drogą niż autor *Dekretu* i rubrykę artykułu oparł na jego treści, z tym jednak że albo on sam, albo przepisywacze zmienili treść rzymskiego oryginału, który głosi, iż „Długo trwające zwyczaje... prawa naśladowają”. Błąd polega na tym, że gdy Instytucje używają słowa *imitentur* „naśladowają”), rękopis *Tripartity* zamieszcza słowo *mutentur* („zostają zmienione” — „zmieniają”). Cap. CLXIII, (s. 370) *Tripartity* krakowskiej stanowi: „O tym, że niesprawiedliwe i nowe zwyczaje winny być zniesione” (*De iniustis et nouis consuetudinibus auferendis*). Jest to streszczenie kapitulacza frankońskiego Ludwika Pobożnego (*Capitulare missorum*, z r. 819, art. 4), zamieszczonego w zbiorze Ansegisa (IV, 45), a przyjętego przez *Dekret* (XVI, 240). Dotyczy on zniesie-

²⁰ *Decretales Pseudo Isidorianae et Capitula Angilramni*. Wyd. P. Hinschius, Lipsiae 1863, *Capitula Angilramni* c. XXXVI, „Ut constitutiones contra canones et decreta presulorum romanorum vel bonos mores nullius sint momenti.” W zbiorze Benedykta Lewity: *Monumenta Germaniae Historica* (cyt. M.G.H.) G. H. Pertz; *Leges* II, cz. 2, Hannoverae 1837, *Benedicti Capitularia*, s. 17—158, III, CCCXLVI brzmi „Constitutiones contra canones et decreta presulorum romanorum seu reliquorum pontificum vel bonos mores nullius sunt momenti”.

²¹ *Ex dictis Isidori Lib. I, Sententiarum I. De summo bono*, I, 5. *Justum est principem legibus obtemperare suis. Tunc enim jura sua ab omnibus custodienda existimet, quando et ipse illis reverentiam praestet...*

²² I, 2, 9... nam diuturni mores consensu utentium comprobati legem imitantur i Inst. I, 2, 11... ea vero quae ipsa sibi quaeque civitas constituit, saepe mutari solent... (Teksty justyniańskie cyt. wg *Corpus Juris Civilis*. Editio stereotypa XV, VI cap. wyd., Krueger i in. t. 1—3, Berlin 1928—9.

nia nowych, bezprawnie ustanowionych opłat i cel²³. W wersji *Tripartity* znaczenie przepisu stało się ogólniejsze. Na koniec rubryka CXXV *Tripartity* (s. 362) głosi: „Że prawo tego na przyszłość zabrania, na co w przeszłości zezwalało” (*Quod lex hoc in futurum uetat, quod in preteritum indulget*) została przejęta z tekstu (nie rubryki) *Dekretu*, który ze swej strony przejął ją z *Digestów* (I, 3, 22)²⁴. Chodzi w nim o stwierdzenie, że gdy prawo odpuszcza błędy popełnione w przeszłości, to tym samym zabrania ich na przyszłość. Sformułowanie tekstu *Tripartity* nie jest wyraźne. Lepiej streszcza tekst *Digestów* rubryka *Dekretu* (XVI, 192), głosząc iż „Prawo przeszłe po to odpuszcza błędy, aby w przyszłości ich nie popełniano”²⁵.

W dziedzinie prawa ustrojowego *Tripartita* powtarza zasadę przyjętą przez ogół państw europejskich, tworzących społeczność międzynarodową w średniowieczu (CI, s. 368): „Iż żaden heretyk nie może piastować urzędu albo sprawować funkcji publicznych” (*Quod nullus hereticus militetur uel curas publicas gerat.*). Zasada ta jest wyrazem poglądów na istotę państwa, jako na polityczną organizację chrześcijan o charakterze religijnym, dostosowującą swoje cele, organizację i działanie do celów ortodoksji. *Dekret* (XVI, 158) zawiera rubrykę o podobnym brzmieniu. „Niechaj ten, co nie posiada łączności z Kościołem nie pełni żadnych czynności urzędowych” (*Ut nullus qui ecclesiae non communicat functiones publicas agat.*). Natomiast pierwszy ustęp samego rozdziału *Dekretu* powtarza niemal dosłownie rubrykę *Tripartity* krakowskiej („*nullus haereticus militet vel curas publicas gerat.*). Wszystko to jest streszczeniem wstępu do 109 noweli, która głosi: „Nabożnej pamięci Leon i świętej pamięci Justyn, ojciec nasz w konstytucjach swoich zabronili całkowicie heretykom udziału (w piastowaniu) urzędów państwowych i pełnieniu funkcji publicznych”²⁶.

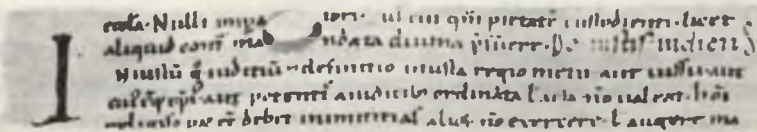
²³ M.G.H. *Capitularia regum Francorum*, t. I, *Ansegisi abbati capitularium collectio*, s. 383—466, IV, 45. Por. *Capitulare missorum* art. 819 art. 4. De iniustis occasionibus et consuetudinibus noviter institutis, sicut sunt tributa et telonei in media via, ubi nec aqua, nec palus, nec pons, nec aliquid tale fuerit, inde iusta census exigi possit, vel ubi naves subtus pontes transire solent, sive in medio flumine ubi nullum est obstaculum, ut auferantur, antiquae autem ad nostram notitiam deferantur.

²⁴ D. I. 3, 22. Ulpianus libro trigesimo quinto ad edictum. Cum lex in praeteritum quid indulget, in futurum vetat.

²⁵ Quod lex preterita sic errata remittit, ne tale quid ulterius fiat.

²⁶ Nov. 109, Praefatio. „...Leo piae memoriae et Justinus divinae memoriae nosfer pater in culis constitutionibus haereticis omnibus interdixerunt, ut neque in ulla ipsi participantur militia, nec quodlibet in publicis curis participatum haberent... *Dekret* XVI, 158. „Ut nullus qui ecclesiae non communicat, functiones publicas agat...

Organizacji władz centralnych w państwie dotyczą przepisy, odnoszące się do panującego króla lub cesarza. Parę tekstów ustala jego kompetencję. Panujący posiada władzę prawodawczą²⁷ i sądową²⁸. Ograniczenie tej władzy polega na zasadzie, iż musi być wykonywana w zgodzie z Bogiem²⁹. Król jest związany prawem³⁰ i musi postępować w sposób sprawiedliwy (cap. I, s. 367): „Że nie ma mocy prawnej niesprawiedliwy wyrok albo niesprawiedliwe orzeczenie wydane ze strachu przed królem lub na jego rozkaz”. Pełny tekst tego ustępu znajduje się w I części *Tripartity* krakowskiej, zawierającej dekretały (s. 22, ryc. 5), gdzie brzmi jak następuje: „Żadnemu cesarzowi ani nikomu, kto strzeże pobożności, nie wolno występować przeciw przykazaniom Bożym. Niesprawiedliwy więc wyrok i niesprawiedliwe orzeczenie wydane lub wykonane przez sędziów ze strachu czy też na rozkaz króla, albo czyjego biskupa lub możnego, nie ma mocy prawnej...”.

Fragment strony 22 *Collectio Tripartita*; tekst do rubryki I rozdziału *De causis laicorum* ze strony 367.

(*Callistus papa... De iustis iudiciis* (rubr.) *Nulli imperatori uel cuiquam pietatem custodienti licet aliquid contra mandata diuina presumere. Iniustum ergo iudicium et difinitio iniusta regio metu, aut iussu, aut cuiuscumque episcopi aut potentis a iudicibus ordinata uel acta non ualeat...*) Dekret (V, 235) powtarza ten ustęp dosłownie. Został zaś zapożyczony ze zbioru dekretałów pseudo-Izydora. Ponadto akty władzy królewskiej muszą być zgodne z prawem kanonicznym³¹. Z uprawnień osobistych władcy znajdujemy w *Triparticie* jedynie prawo do wyższej ochrony osobistej (VI, s. 376), które głosi: „Niech przeciwnicy królów zostaną wyklęci”. (*Ut regum aduersarii excommunicentur*). Jest to powtórzenie rubryki *Dekretu* o tej samej treści³².

Praw majątkowych panującego dotyczy cap. CLXV (s. 370), który mówi „O tym, że należy zachować dawne królewskie okręgi leśne i znieść nowe” (*De forestibus antiquis seruandis et nouis dimittendis*).

²⁷ *Tripartita* krakowska, cap. II, s. 367.

²⁸ *Ibid.*, cap. I i II, s. 367.

²⁹ *Ibid.*, cap. I, s. 367.

³⁰ *Ibid.*, cap. XV, s. 367.

³¹ *Ibid.* cap. III, s. 367.

³² *Dekret*. XVI, 23 *Ut regum aduersarii excommunicentur*. *Ex concilio apud Lauriacum* cap. 14 (cap. 3).

Rubryka ta staje się zrozumiała w świetle swego pierwowzoru — kapitulacza frankońskiego Ludwika Pobożnego skierowanego do wysłańców królewskich (*missi dominici*) z r. 819, art. 22, który stanowi: „Należy przeprowadzić bardzo pilne dochodzenie w sprawie naszych lasów (uprawnień w lasach), w jaki sposób są chronione i zabezpieczone i niechaj zawiadomią komesów, aby nie zastrzegali dla nas (nowych) uprawnień w lasach, a gdzie by stwierdzono, że bez naszego rozkazu zostały wprowadzone, niech zostaną zniesione”³³.

Pod terminem *foresta* rozumiano *regale* królewskie w lasach, które panujący mógł ustanawiać poza swoją domeną. W najszerszym znaczeniu obejmowało ono wyłączne prawo władcy do łowów, rybołówstwa, wypasania bydła i świń oraz ścinania drzew i kauczuku. Powstawało na podstawie królewskiego rozporządzenia (*bannum*), które mogło również wprowadzać je w okresie bardziej ograniczonym. Najczęściej wprowadzano *regale* łowów i rybołówstwa³⁴.

W sformułowaniu *Tripartity* krakowskiej występuje bezwzględny zakaz wprowadzania leśnego *regale* do lasów nim nie objętych. W kapitulaczu cesarz zastrzega sobie tylko korzystanie z tego prawa zabrania zaś rozszerzania go na nowe obszary leśne urzędnikom królewskim zarządu lokalnego (komesom).

Do organizacji władz administracji lokalnej odnosi się niewielka liczba tekstów. Mają do nich zastosowanie dwa pierwsze *capity* omawianego rozdziału (*De causis laicorum*) o znaczeniu raczej negatywnym. Urzędnicy nie powinni słuchać króla, który wydaje rozkaz przeciwny Bogu, (*cap. II, s. 367*), albo każe wydać urzędnikowi zarządzenie niesprawiedliwe (I). Warunkiem pełnienia urzędu jest przynależność do Kościoła Katolickiego (CI, s. 368). W myśl prawa kanonicznego święcenia kapłańskie były przeszkodą do pełnienia urzędu świeckiego. *Tripartita* krakowska (VIII, s. 367) stanowi: „Że ludzie świeccy winni zmuszać kapłanów jedynie do (pełnienia) służby Bożej, a nie do innych czynności”. (*Quod laici presbyteros non aliud quam diuinum officium facere cogant*). *Dekret* (XVI, 31) podaje rubrykę obszerniejszą, posiadającą nieco inne znaczenie: „Niechaj ludzie świeccy nie zmuszają księży, którzy dzierżą ich kościoły, do pełnienia innych czynności poza służbą

³³ M.G.H. *Capitularia regum Francorum*, op. cit., t. I, *Capitulare missorum* a. 819, cap. 22, s. 297: „De forestibus nostris, ut ubicumque fuerunt, diligentissime inquirant, quomodo salve sunt et defense et ut comitibus denuntient ut ullam forestam noviter instituant, et ubi noviter institutas sine nostra iussione invenerunt, dimittere precipiant.

³⁴ Por. m. in. R. Schröder, E. Künssberg: *Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte*, Berlin — Leipzig 1932, s. 209—210 i podana tam literatura.

Bożą³⁵. W myśl tej rubryki *Dekretu* w kościołach znajdujących się pod patronatem albo stanowiących własność panów nie wolno właścicielom ziemskim zatrudniać księży czynnościami innymi niż służba Boża. Chodzi więc o to, by z księży nie czyniono dworaków lub funkcjonariuszy pańskich. Tekst dochowany w *Triparticie* krakowskiej, dzięki swej zwiezłości, zyskuje obszerniejsze znaczenie.

Kilka tekstów w badanym spisie rubryk, z których część została przytoczona wyżej z okazji omawiania innych dziedzin prawa i ustroju, dotyczy stanowiska Kościoła w państwie. Cap. III *Tripartity* (s. 367), jak wspomniano wyżej zabrania wszystkim, a więc również ludziom i władzom świeckim występować przeciw prawu kościelnemu (kanonom). Cap. V (tamże) głosi zasadę autonomii Kościoła w państwie: „Gdy przedmiotem są sprawy kanoniczne (tzn. kościelne) niechaj będą obecni tylko duchowni, ludzie świeccy niechaj będą nieobecni”. (*Quando canonica uentilantur nisi sint religiosi, laici non intersint*)³⁶.

Z drugiej strony Kościół, będąc w myśl prawa gwarantem ładu prawnego w państwie, miał stanowić podporę legalnego rządu. W tym charakterze miał karać przeciwników panującego. Cap. VI (s. 367) omawianego zbioru stanowi „Niech przeciwnicy królów zostaną wyklęci” (*Ut regum aduersarii excommunicentur*)³⁷.

Duchowni posiadają uprawnienie i obowiązani są jedynie do pełnienia obowiązków swego stanu, wolni są zaś od innych czynności (VIII s. 367).

Cap. CXXXIII (powinno być CXXXVIII) *Tripartity* krakowskiej (s. 369—70) głosi zasadę *privilegii fori* dla duchownych, zresztą w sposób niezbyt wyraźny: „Że powinien być obłożony ekskomuniką każdy sędzia lub człowiek świecki, który by się ośmielił jakimś z duchownych uczynić krzywdę bez sądu biskupa, archidiacona albo archiprezbitera”. (*Quod anathema sit quincunque, iudex aut secularis alicui de clero absque adientia episcopi uel archidiaconi uel archipresbyteri iniuriam inferre presumpserit*). Wynika stąd, iż człowiek świecki powinien dochodzić swych praw wobec duchownego w sądach kościelnych biskupa, archidiacona albo archiprezbitera. Natomiast sędzia świecki winien był również uszanować kompetencję tych sądów, a naruszającym

³⁵ *Dekret*. XVI, 31. Quod laici presbyteros, qui ecclesias illorum tenent, non aliud quam diuinum officium facere cogant. Ex dictis Augustini.

³⁶ Por. *Dekret*. XVI, 12. Ex concilio Cabilonensi, cap. 6. Tekst w *Dekrecie* brzmi: „Quando ea, quae canonica sunt, ventilantur, vel quando regularia examinantur, neque aliquos laicos interesse, nisi religiosos oportet, et nisi hos tantummodo, ut in propria apellantur persona”.

³⁷ Rubryka *Tripartity* stanowi dosłowne powtórzenie tekstu (XV, 22) w *Dekrecie* Burcharda z Wormacji (*Ec concilio aquad Lauriacum capite* (13) i w *Dekrecie* przypisywanym Iwonowi z Chartres (XVI, 23), który podaje ten sam synod, lecz inny numer kanonu (cap. 14) w rzecz. 3).

ten przepis groziła kara ekskomuniki. Rubryka *Tripartity* powtarza tu niemal dosłownie cap. I., 192 ze zbioru Benedykta Lewity³⁸ i *Dekretu* przypisywanego Iwonowi z Chartres (XVI, 206). O ile jednak rubryka w *Triparticie* krakowskiej podaje niemal dosłownie tekst przepisu, rubryka w *Dekrecie* jest znacznie krótsza: *Ut anathema sit omnibus saecularibus quincunq̄ clerico cuilibet iniuriam fecerit.*

Na koniec cap. LXXXVI (s. 368) głosi zasadę, iż strona w procesie, która ma w podejrzeniu sędziego świeckiego, może odwołać się do biskupa.

Ustrój sądów³⁹. Teksty prawne omawianego ustępu *Tripartity* różnią sądy świeckie i duchowne (cap. CXXXIII s. 369—370). Wśród sądów świeckich naczelne miejsce zajmuje sąd królewski. Sędziowie związani są w zasadzie przy wyrokowaniu rozkazem władcy. Wyjątek stanowi przypadek, gdy rozkaz panującego jest niesprawiedliwy albo też przeciwny Bogu (cap. II, s. 367). Sędziowie oznaczani są mianem *iudices* (cap. XC, s. 368; cap. CXXXIII, s. 369—70). Raz spotykamy na oznaczenie sędziego termin *praeses* (cap. LXXXVI, s. 368). System tego ustępu *Tripartity* przewiduje istnienie sądów różnych instancji z apelacją od wyroku sądu niższego do wyższego (cap. CLIII, s. 370). Specjalną instancją dla sądów świeckich (z wyjątkiem sądu królewskiego) jest sąd biskupa właściwy, gdy strona podejrzewa sędziego o brak bezstronności (cap. LXXXVI, s. 368). Znane są sądy polubowne. Sędzia polubowny (*mediator partium*) obowiązany jest do wydania wyroku nawet wbrew swej woli (cap. XCVIII, s. 368). Obok sądów świeckich wymienione są trzy rodzaje sądów duchownych; sąd biskupa, archidiacona, archipresbitera. Sądy te są właściwe dla sądenia spraw osób duchownych (cap. CXXXIII s. 369—370).

Wymiaru sprawiedliwości dotyczy szereg norm zawartych w sformułowaniu rubryk omawianego ustępu. Można w nich wyróżnić przepisy o charakterze ogólnym, normy odnoszące się do ludzi wolnych i normy specjalne, ustalające stanowisko procesowe wyzwolenców i niewolników.

Ogólne zasady procesowe mówią (cap. I, s. 367), że nie posiada mocy prawnej wyrok wydany ze strachu lub na rozkaz władcy, (cap. II — tamże), iż rozkaz cesarski (a więc i wyrok w związku z kompetencjami panującego) „przeciwny Bogu”, tzn. prawu Bożemu, nie posiada mocy obo-

³⁸ De his qui clericum iniuriaverint. Ex concilio Autissiodorensi. Quincunq̄ iudex aut secularis presbytero aut diacono, aut cuilibet clerico, aut de iunioribus absque audientia Episcopi vel Archidiaconi vel Archipresbyteri iniuriam ingerre presumpserit, anathema ab omnium Christianorum consortio habeatur.

³⁹ Teksty cytowane w ustępie o ustroju sądowym zostały omówione na innych miejscach.

wiążącej. Cytowany cap. CXXXIII (s. 369—370) stanowi, że sądy świeckie nie są właściwe dla sądzenia spraw członków stanu duchownego.

Wspomniany wyżej cap. LXXXVI (s. 368) mówi, że strona w procesie, która podejrzewa, iż sędzia świecki nie jest bezstronny, ma prawo odwołać się do biskupa: „Ze temu, kto ma w podejrzeniu prezesa (provincji) niech będzie wolno odwołać się do biskupa”. (*Quod ei cui preses suspectus est, liceat ad episcopum inuocare*).

Jest to nieścisle streszczenie justyniańskiej noweli 86, cap. 2 w związku z cap. 4, która stanowi, iż poddany cesarski z chwilą, gdy będzie żywił wątpliwości co do bezstronności sędziego ma prawo „...udać się do arcybiskupa wraz z sędzią, by obaj rozstrzygnęli to, co jest wątpliwe po przyjacielskim porozumieniu”⁴⁰. Cap. 4 natomiast tej noweli jest źródłem odpowiednich uprawnień biskupa do rozpoznania sprawy na wypadek, gdyby sędzia skrzywdził stronę⁴¹.

Zasada prawna, która wynika z treści rubryki w *Triparticie* krakowskiej idzie o tyle dalej od przepisu 86 noweli, iż nie przewiduje sądu mieszanego, złożonego z sędziego świeckiego i duchownego, lecz udziela prawa biskupowi do rozpoznania sprawy zamiast sędziego świeckiego. Odbiega w tym przedmiocie rubryka *Tripartity* od tekstu w *Dekrecie* przypisywanym Iwonowi z Chartres (XVI, 143).

Wyżej cytowany cap. CXXXIII (s. 369—70) dotyczy również wymiaru sprawiedliwości i zastrzega dla członków stanu duchownego przywilej, że w ich sprawach decydować mogą wyłącznie sądy duchowne. Wymienia też trzy rodzaje tych sądów: 1) biskupa, 2) archidiacona, 3) archipresbitera.

Cap. XCI (s. 368) odnosi się do trybu wybierania sędziów polubownych głosząc: „Nie wolno wybierać (wyznaczać) sędziów polubownych z przysięgą” (stron spór wiodących — *Ne cum sacramento litigatorum arbitri eligantur*). Rubryka ta nie jest w pełni zrozumiała nawet w świetle tekstu zamieszczonego w *Dekrecie* (XVI, 148)⁴². Źródłem przepisu jest nowela Justyniana 82 cap. 11, w której cesarz zabrania stro-

⁴⁰ Cap. 2. Si cui praeses provinciae suspectus esse videtur, et litigare apud eum noluerit, liceat ei ad episcopum invocare, ut cum ipso considente causam audiat, et vel amicabili compositione litigatores transigere faciant, vel cognitionaliter, ita tamen ut sententia legibus consentanea imponatur.

⁴¹ Cap. 4. Si tamen contigerit quendam nostrorum subiectorum ab ipso clarissimo provinciae iudice laedi, lubemus eum adire sanctissimum illius civitatis episcopum; et ipsum iudicare inter clarissimum illius provinciae iudicem, et eum qui putetur laedi ab eum...

⁴² In summa constituimus posthac licitum non esse ut cum sacramento litigatorum arbiter eligatur. Etsi enim suam contra jus sententiam dedit, ipse denuo rationes daturus est.

nom zobowiązywać się pod przysięgą do wykonania wyroku wybranych sędziów polubownych, ponieważ ci nie znają zazwyczaj prawa, wydają wyroki niesłuszne i strony wbrew złożonej przysiędze czynią starania o zmianę wyroku⁴³.

Strony obowiązane są do przybycia na rozprawę sądową. Przyczyny usprawiedliwionego niestawiennictwa wylicza cap. CV; (s. 368) „O tych co zobowiązali się stawić w sądzie, a przeszkodziło im w tym zdrowie, albo niepogoda, albo wylew rzeki i o innych ekscepcjach...” (*De his qui in iudicio se sisti promiserint, et valetudine uel tempestate uel ui fluminis prohibentur, et de aliis exceptionibus...*) Rubryka ta, mająca odpowiednik w treści c. XVI, 163 *Dekretu*, przytacza niemal dosłownie ustęp *Digestów* (II, 11, 2)⁴⁴. Ta zasada prawna jest wspólna dla wszystkich systemów prawnych istniejących w Polsce: rodzimego polskiego, kanonicznego i rzymskiego. W dziedzinie postępowania dowodowego natomiast sprzeczna z polskim średniowiecznym prawem procesowym jest norma zawarta w *Triparticie* krakowskiej, (cap. CXIII, s. 369): „Że obowiązek złożenia dowodu spada na tego, kto stwierdza okoliczność (dosł. „kto mówi”), a nie na tego, kto zaprzecza”. (*Quod ei incumbat probatio qui dicit, non ei qui negat*). Jest to dosłownie przytoczony tekst Paulusa, zachowany w *Digestach* i powtórzony w *Dekrecie* (XVI, 179)⁴⁵.

Dowodu ze świadków dotyczy przepis cap. CXX (s. 369) „Że dwaj bracia znajdujący się pod władzą jednego ojca mogą być świadkami w jednym testamencie i że wśród świadków nie może być tego, kto znajduje się pod władzą opiekuna”, (*Quod duo fratres qui sub eodem patre sunt, testes in unum testamentum fieri possunt, et quod in testibus esse non debetur, qui in potestate tutoris est*). Jest to niemal dosłowne powtórzenie dwóch urywków tekstu *Instytucji* Justyniana. Norma ta jest oparta na rzymskim prawie rodzinnym, w którym władza ojcowska (*patria potestas*) posiadała bardzo szeroki zakres. Osoby znajdujące się pod władzą „ojca rodziny” mogły wspólnie występować

⁴³ Quia vero multae nobis fiant interpellationes, eligentibus quibusdam iudices penitus ignorantes leges et experimentum et prone iurant contentos se iudicibus, quibus nequaquam quispiam quodlibet credat: deinde suadent forsan etiam iudicibus quasi sibi praebere iusiurandum, viris neque quid sit iustum, neque eius observationem scientibus, et merito laesi ipsi rursus volunt examinari negotium, obliti iusiurandi quod iuraverunt, causa subversione digna visa est.

⁴⁴ Ulpianus libro septuagesimo quarto ad edictum 3. Si quis ad iudicio se sisti promiserit, et valetudine vel tempestate, vel vi fluminis prohibitus se sistere non possit, exceptione adiuvatur.

⁴⁵ D. XXII, 3, 2 „Libro sexagesimo nono ad edictum... Ei incumbit probatio qui non dicit non qui negat...”

jako świadkowie w jednym testamencie. Jest to przepis szczególny. Natomiast zasada ogólna głosi, że pupil nie może być świadkiem⁴⁶.

Cap. CXXXVIII (s. 370) zawiera postanowienie, iż zeznania jednego świadka w procesie nie mają mocy dowodowej, ponieważ: „Nie wolno przyjmować świadectwa jednego człowieka” (*Ne unius hominis testimonium accipiatur*). Norma ta, zaczerpnięta ze Starego Zakonu przez prawo kanoniczne i rzymskie za pośrednictwem zbioru pseudo-kapitułarzy Benedykta Lewity, weszła m. in. do *Dekretu* przypisywanego Iwonowi z Chartres i do krakowskiej *Tripartity*. Bezpośrednim źródłem Benedykta Lewity był rzymski Kodeks Teodozjusza (XI, 39, 3) z 438 r. w wersji *Rzymskiego Prawa Wizygotów* (XI, 14, 2)⁴⁷. Przepis ten nie miał zastosowania do świadków o charakterze specjalnym i urzędowym. *Tripartita* krakowska (cap. XCVIII, s. 368) zawiera postanowienie „Że sędzia polubowny za zgodą stron nawet wbrew własnej woli, winien złożyć zeznanie”. (*Quod mediator partium, licet inuitus partibus consentientibus testimonium dicat*). Przepis ten, zapożyczony z noweli 90, 8 ściślej oddaje jej treść niż *Dekret* (XVI, 155).⁴⁸

Dwa teksty dotyczą wyrokowania. Pierwszy (cap. XCII, s. 368) głosi: „Że wszystkie spory winny być rozstrzygane przez prawa (z zastosowaniem praw)” (*Quod omnes lites dirimantur per leges*), a więc wyłącza dowolność w rozstrzyganiu sporów sądowych. Przepis ten został zaczerpnięty z noweli 82, 13, w której cesarz formułuje zasadę praworządności sądowej, nakazując by sędziowie nawet wtedy stosowali przepisy prawa obowiązującego, gdy władca wydał polecenie, by sprawę rozstrzygnąć inaczej, w sposób niezgodny z prawem stanowionym⁴⁹.

Drugi tekst *Tripartity* (cap. XC, s. 368) stanowi: „Że sędziowie winni ogłaszać wyroki napisane” (*Quod iudices sententias scriptis dicant*).

⁴⁶ I. II, 10(8) „...duo fratres, qui in eiusdem patris potestate sunt, utriusque testis in unum testamentum fieri possunt... II, 10, 9... In testibus autem non debet esse, qui in potestate testatoris est...”

⁴⁷ *Theodosiani libri XVI et leges novellae ad Theodosianum pertinentes...* wyd. Th. Mommsen, P. Mayer, t. 2, Berolini 1905. *Lex Romana Visigothorum*, wyd. Haenel G., Lipsiae 1849. XI, 14, 2. Interpretatio. „Unius autem testimonium, quamlibet splendida et idonea videatur esse persona, nullatenus audiendum...”

⁴⁸ „...si utraque pars consentiat, quod et mediator eorum fiat testificator, componantur enim ea quae ab eo dicuntur, compellere eum etiam nollentem testimonium perhibere. *Dekret* XVI, 155. Si quis mediatorem partium se dixerit, ideoque se non oportere in dubium testimonium in alterutrum eorum dicere, illi autem consenserint ut producatur, consequens est ut in hoc casu etiam inuitus testimonium dicat.

⁴⁹ Omnis autem iudex... custodiat leges et secundum eas proferat sententias, et vel si contigat iussionem nostram in medium vel si sacram formam, vel si pragmaticam procedere sanctionem dicentem aliter agi, sequatur legem. Nos enim volumus obtinere quod nostrae volunt leges.

Dalsza część tego ustępu odnosi się do odwołań od wyroku: „...że trzecie odwołanie jest zawite i że nieobecni nie mogą wnosić apelacji”. (...*quod tertia prouocatio preiudicata est, et contumaces appellare non possunt*). Odpowiada mu artykuł *Dekretu XVI*, 147. Zapożyczony został z noweli 82, 5, która zresztą w tym miejscu mówi o sędziach niższych (*judices pedanei*)⁵⁰.

Dwa ostatnie przepisy reprezentują wyższy poziom wymiaru sprawiedliwości. Jak wiadomo w polskim prawie średniowiecznym z reguły wyroki bywały ogłaszane ustnie w oparciu o prawo zwyczajowe, ponieważ prawo stanowione (*lex*) nie obejmowało wszystkich stosunków prawnych. O ile zaś z rzadka sporządzono wyrok na piśmie, to dokument ten miał jedynie charakter deklaratoryjny.

Wreszcie cap. CLIII (s. 370) zawiera przepis głoszący: „Że przy mniejszych przestępstwach należy udzielać zgody na odroczenie sprawy, zabójcy zaś, cudzołźnicy, czarodzieje, truciele, którym przestępstwo zostało udowodnione, nie powinni być słuchani”, tj. jeżeli by chcieli wnieść odwołanie od wyroku (*Quod in levioribus criminibus dilatio danda est, homicide uero, adulteri, malefici, uenefici, conuicti non audiantur*). Sformułowanie to nie jest jasne. Wynika z niego pozornie, że prawo zezwala w sprawach o mniejsze przestępstwo na udzielenie odroczeń dla lepszego przygotowania obrony. W wypadku udowodnienia oskarżonemu popełnienia cięższego przestępstwa odroczenie takie byłoby niedozwolone. W rzeczywistości przepis ów przeszedł do *Tripartity* z *Dekretu* (XVI, 226). Ten ostatni wykorzystał zbiór pseudo-kapitularzy Benedykta Lewity (VII, 181), gdzie znajduje się nieudolne streszczenie postanowienia rzymskiego *Kodeksu Teodozjusza* (XI, 36, 1)⁵¹.

Spis rubryk rozdziału *De causis laicorum* w *Triparticie* krakowskiej mieści ponadto szereg przepisów wyjątkowych, odnoszących się do zdol-

⁵⁰ *Iudices ...dabunt per scripturam, qui eorum manifestet sententiam. Appellationibus in his nulli penitus perimendis nisi forte tertio appellare voluerit aut per contumaciam defuit, talibus enim appellationem perimatur ratio.*

⁵¹ *Dekret. XVI, 226. De levioribus peccatis dilatioem esse praestandum, et de sceleribus convictus si appellare voluerint, non audiendos. Benedykt Lewita, M.G.H. loc. cit., lib. VII, cap. 181. In civilibus causis vel levioribus criminibus legum dilatio praestanda est. Homicidae, adulteri, uenefici, convicti si appellare voluerint, non audiantur.*

Lex Romana Visigothorum (op. cit.) XI, 11, 1 (*Cod. Theod. XI, 36, 1*) Interpretatio. In civilibus causis vel levioribus criminibus. quae legibus non tenentur insertae, appellationi constituta legibus dilatio praestanda est, et suspendenda est per dilationem sententia iudicantis. At vero homicidis, adulteris, et reliquis quos lex ipsa comprehendit, si convicti confessique fuerint et appellare voluerint, dilatio denegetur, sed statim in manifestis criminibus sententia proferenda aut certe de magnis criminibus et maioribus personis ad principis est notitiam deferendam.

ności procesowej niewolników i wyzwolenców. Redaktor *Tripartity* zapożyczył je wszystkie z prawa rzymskiego i wizygockiego może z tej przyczyny, że w pewnej mierze odpowiadały one stanowisku prawnemu niewolników i poddanych we Francji, we wczesnym Średniowieczu. Również nie odbiegają one bardzo od stosunków prawnych w Polsce za pierwszych Piastów.

Cap. LII (s. 367) ustala ogólną zasadę, iż panom wobec niewolników przysługuje prawo wymierzania sprawiedliwości, co wynika z zasady „Że panowie wobec niewolników mają prawo życia i śmierci... (dosłownie „zabicia”)”. (*Quod domini habent in seruos potestatem uite et necis*). Jest to niemal dosłowne powtórzenie tekstu Gaiusa (*Instytucje*, I, 53: *...dominis in seruos uitae necisque potestatem esse...*), który został przejęty przez *Instytucje* Justyniana (I, 8, 1) i *Digesta* (I, 6, 1 — zamiast *esse — fuisse*).

Cap. CXVIII (s. 369) powtarza ten sam tekst, ale uzupełnia go dalszym postanowieniem: „...że ten, kto by zabił swojego niewolnika bez przyczyny, powinien być nie mniej karany jak ten, co (zabił) cudzego niewolnika”. (*...et quod qui sine causa seruum suum occiderit, non minus sit puniendus, quam qui alienum*). Oznacza to, iż kara śmierci powinna być sprawiedliwa. Jest to następny ustęp *Instytucji* Gaiusa (I, 53): *...nam ex constitutione imperatoris Antonini qui sine causa seruum suum occiderit, non minus teneri iubetur, quam qui alienum seruum occiderit*. Znalazł się on zarówno w *Instytucjach* Justyniańskich, jak i w *Digestach*, z tym że słowo *teneri* zastąpiono słowem *puniri*. Tekst *Tripartity* nieco zmieniony używa również słowa „ukarać” — „puniri”. Dekret przypisywany Iwonowi z Chartres zamieszcza tekst podobny⁵².

Z przytoczonych norm wynika, że pan nie ma obowiązku stosowania wobec niewolnika zasad postępowania sądowego. Należy wnosić, że może on, wedle swego uznania, stosować tu karne postępowanie pozasądowe z urzędu, jednak z zachowaniem zasad sprawiedliwości, podobnie jak panujący może to czynić wobec swoich poddanych⁵³. Zresztą inne kanoniczne teksty prawne, jak np. księgi pokutne, karzą zabicie człowieka bez względu na jego stan. Dalszą korektywą cytowanych przepisów, jest cap. LVIII (s. 367) nakazujący panom traktować nie-

⁵² Por. np. Dekret XVI, 104, 5, a zwłaszcza XVI, 80. *Si quid servum proprium, sine conscientia iudicis occiderit, excommunicatione vel penitentia bienni reatum sanguinis emendabit.*

⁵³ Por. W. Sawicki: *Pozasądowy wymiar sprawiedliwości karnej z urzędu we wczesnym średniowieczu. Monarchia Merowingów*. *Ann. Univ. Mariae Curie-Skłodowska, sectio G*, vol. V, 7. Lublin 1959, s. 242—245 i *passim*.

wolników w sposób miłosierny⁵⁴. *Misericordia* zaś w myśl teologii chrześcijańskiej ma współistnieć ze sprawiedliwością (*iustitia*).

Szereg przepisów ogranicza stanowisko niewolników i wyzwolenców w wymiarze sprawiedliwości. Doniesienie niewolnika o popełnieniu przestępstwa nie może być podstawą do wszczęcia postępowania karnego. Cap. XVIII (s. 367) głosi: „Nie należy wierzyć niewolnikowi, gdyby komu zarzucił popełnienie przestępstwa” (*Non esse credendum seruo si alicui crimen iniecerit*). Brzmienie cap. XVIII uzupełnia cap. CLI (s. 370) zaczerpnięty z tego samego źródła: „Nie należy wierzyć niewolnikowi, gdyby komu zarzucił popełnienie przestępstwa albo oskarżył swego pana o popełnienie przestępstwa” (*Non esse credendum seruo, si super aliquem crimen obiecerit, uel dominum suum de crimine impetierit*). Wreszcie w rubryce dla cap. XXI (s. 367) czytamy: „Nie należy badać niewolników w sprawach o przestępstwo ich panów, chyba że donoszą o popełnieniu przez nich zbrodni obrazy majestatu”. (*Ne serui de facinoribus dominorum audiantur, nisi eos maiestati deferant*). Treść cap. XVIII i CLI dostała się do *Tripartity krakowskiej z Dekretu* przypisywanego Iwonowi z Chartres (XVI, 57, 59) poprzez zbiór Benedykta Lewity (II, 146, III, 344). Powtórzenie tekstu powstało stąd, że Benedykt Lewita w swym zbiorze przez przeoczenie zamieścił go dwukrotnie. Wykorzystał zaś w tym wypadku spis prawa wizygockiego *Liber Iudiciorum*⁵⁵. Przepis wizygocki zaś czerpał treść z *Sentencji* Paulusa, zamieszczonych w *Rzymskim Prawie Wizygotów (Breviarium Alaricianum)*⁵⁶. Treść cap. CXI Benedykt Lewita zapożyczał z *Kodeksu Teodozjusza* (IX, 6, 2) w wersji *Rzymskiego Prawa Wizygotów*⁵⁷.

⁵⁴ P. niżej. *Dekret*. XVI, 110. De dominis et servis, quomodo sibi conformare debeant. Prosper, lib. II. De vita contemplativa, cap. 3. Domini servos velut eorum in Christo conservi, misericorditer tractent...

⁵⁵ M. G. H., *Leges*, sectio I, t. 1, 1902 *Leges Visigothorum*. Wyd. K. Zeumer. Hannoverae et Lipsiae (cit. *Leges Visigothorum*). Liber iudiciorum sive Lex Visigothorum edita a Recessvindo rege c.a. 654. Renovata ab Ervigio rege a 681. acc. leges novellae et extravagantes, II, 4, 4: Flavius Chindasvindus Rex. Servo non credendum et qualibus regis servis debeat credi. Servo penitus non credatur, si super aliquem crimine obiecerit, aut si etiam dominum suum in crimen impetierit, nisi in tormentis positus exponat quod dixerit exceptis servi nostri, nisi qui ad hoc regalibus servitiis mancipantur ut non immerito palatinis officiis liberaliter honorentur...

⁵⁶ *Lex Romana Visigothorum*, op. cit. V, 18, 3. Sententia... Servi alieni in alterius caput non nisi singuli torqueri possunt. Et hoc invito domino non est permittendum nisi delator, cuius interest, quod intendit, probare pretium eorum, quanti dominus taxaverit, inferre sit paratus vel certe deterioris facti servi subire taxationem. 4. Servo qui aliquid de domino confitetur, fides non accomodatur... 5... Servi in caput domini a praeside, neque a procuratore, neque in pecuniariis, neque in capitalibus causis interrogari possunt. Por. 7, 8, 9.

⁵⁷ Interpretatio. Servus dominum accusans non solum audiendus non est, verum etiam puniendus, nisi forte dominum de crimine maiestatis tractasse probaverit.

Postanowienia cap. XXI uzupełnia cap. XXII (s. 367): „Że nie należy badać niewolników na korzyść ich panów” (*Quod non sunt interrogandi serui pro dominis*). Tekst został zaczerpnięty częściowo z Kodeksu Justyniana (IV, 20, 8), a powtórzony przez Dekret (XVI, 60)⁵⁸.

Niewolnikom i domownikom nie wolno składać doniesień na swych panów pod groźbą kary śmierci. (cap. XXIII, s. 367): „Że gdyby który z domowników lub niewolników jakiego domu okazał się donosicielem lub oskarżycielem (w przedmiocie) czyjegós przestępstwa (tj. przestępstwa swego pana) niech będzie mieczem zabity”. *Quod si quis ex familiaribus uel de seruis cuiuslibet domus cuiuscunque criminis delator aut accusator emergerit, gladio feriat*ur). Jest to postanowienie Kodeksu Justyniana, przy czym rubryka w *Triparticie krakowskiej* niemal dosłownie powtarza tekst kodeksowy (IX, 1, 20), podobnie czyni Dekret (XVI, 61)⁵⁹.

Ograniczenia takie dotyczą również wyzwolenców. Ogólną zasadę formułuje cap. XX (s. 367): „Niechaj wyzwolenc i wyzwolenica nie składają zeznań w sprawach sądowych” (*Ne libertus uel liberta in negotiis testimonium dicant*). Tekst ten dostał się do *Tripartity* krakowskiej zapewne również przez Dekret (XVI, 58), powołujący się na pseudokapitulację Benedykta Lewity (II, 159), który zapożyczył go z wizygockiej *Wulgaty* (*Liber Iudiciorum* V, 7, 12)⁶⁰. Cap. XXIII (s. 367) stanowi: „Niechaj wyzwolency nie ośmielają się być oskarżycielami tych, co ich wyzwolili i spadkobierców tychże”. (*Nec liberti manumissorum uel heredum eorum accusatores esse presumant*). Jest to przepis, zaczerpnięty z *Kodeksu Justyniana* (IX, 1, 21), który ponadto za złamanie zakazu grozi wyzwolencowi karą niewolniczą⁶¹.

⁵⁸ ...Servos pro domino, quemadmodum adversus eum interrogari non posse...

⁵⁹ C. IX, 1, 20. Imp. Arcadius et Honorius. AA. Eutylichano pp. Si quis ex familiaribus vel ex servis cuiuslibet domus cuiuscumque criminis delator atque accusator emergerit, eius existimationem caput atque fortunas petiturus cuius familiaritati vel dominio inhaeserit ante exhibitionem testium, ante existimationem iudicii in ipsa expositione criminum atque accusationis exordio ultore gladio feriat... maiestatis autem crimen excipimus.

⁶⁰ *Leges Visigothorum*, op. cit. Liber Iudiciorum V, 7, 12. [Recc./Erv.]. Flavius Gloriosus Recessvindus Rex. Ne testificent manumissi. Libertus vel liberta in nullis negotiis contra quemquam testimonium dicere admittantur, excepto in aliquibus causis, ubi ingenuitas deesse dinoscitur, sicut praemissum est et de servis. Quia indignum nostra pensat clementia ut libertorum testimonio ingenuis damna concutiantur. Qui vero de eisdem fuerint progeniti, (Recc. deest/Erv.) adversus omnimodis ad testimonium admittantur.

⁶¹ C. IX, 9, 1, 21. Imp. Honorius et Theodosius SA consulibus, praetoribus, tribunis plebi, senatui salutem dicunt. Liberti si accusatores manumissorum heredumve esse praesumpserint, eodem quo servi supplicio tenebuntur lulturi penas eantea prohibita delationis exordium.

W szczególności istniał zakaz wnoszenia przeciwko patronowi skargi zniesławiającej — *actio famosa*: cap. XLI (s. 367): „Iż nikomu nie wolno wnosić skargi zniesławiającej przeciwko swemu patronowi”. (*Quod aliquis contra patronum suum famosam actionem instituere non potest*). Jest to niemal dosłowne powtórzenie justyniańskiego przepisu kodeksowego (VI, 6, 1), który przytacza Dekret XVI, 93⁶².

Powyższe zestawienie wykazuje, że rubryki *Tripartity* krakowskiej dotyczące zasad wymiaru sprawiedliwości w części odpowiadają normom dawnego prawa polskiego. Niektóre z nich reprezentują wyższy poziom prawa procesowego. Należą tu: zasada praworządności, nakaz formułowania wyroków na piśmie, obowiązek dostarczenia dowodu ciężącego na tym, kto występuje z określonym twierdzeniem. Przepisy, regulujące stanowisko prawne niewolnika w wymiarze sprawiedliwości, mogły w części odpowiadać położeniu niewolników w Polsce piastowskiej. Można do nich zaliczyć prawo pana do wymierzenia niewolnikowi kary poza sądem, ale z obowiązkiem zachowania zasad sprawiedliwości i miłosierdzia. Istnieją jednak w omawianym spisie normy, które nie odpowiadają stanowisku procesowemu ludności zależnej w Polsce XII wieku. Należy do nich instytucja i stanowisko prawne w procesie wyzwoleńców i niewolników przeciwko swym panom przed władzą państwową.

Prawo karne. Cap. XLVII (s. 367) dotyczy zasad odpowiedzialności karnej i ustala normę, iż pan niewolnika nie odpowiada za jego przestępstwo przed sądem państwowym, ponieważ: „...pan może bronić niewolnika oskarżonego o popełnienie przestępstwa, jednak wskutek dostarczonych dowodów nie poniesie szkody”. (*Quod dominus servum criminis noxium defendere potest, nec tamen per probationes sustinebit dampnum*). Obok ograniczenia odpowiedzialności pana cap. XXXVIII (s. 367) *Tripartity* krakowskiej każe w sprawach o zwrot rzeczy cudzej pozywać nie niewolnika, który rzecz zabrał, ale jego pana: „Że gdyby niewolnik zatrzymywał cudze rzeczy, należy pozywać jego pana”. (*Quod si servus alicuius res detinuerit, eius dominus sit conueniendus*). Obie rubryki podają treść przepisów Kodeksu Justyniana (IX, 2, 2 i III, 32, 20)⁶³.

⁶² C. VI., 6, 1. Imp. Alexander A. Zotice. Contra patronum tuum famosam actionem instituere non potes.

⁶³ Imp. Alexander A. Syrousi. Cuiusdam criminis obnoxius servus postulatur, dominus eum defendere potest et iudicio sistere accusatoris intentionibus responsurum. Post probationes autem criminis non ipse dominus sed servus pro suo delicto condemnationem sustineat, idem enim servum suum defendere permissum est, ut pro eo possit competentes adlegationes offerre. Imp. Diocletian et Maximill... quartillae. Non servum, quem res tuas detinere adseveras, sed ejus dominum de rebus petentis commonendas esse perspicias.

Omawiany zbiór przewiduje kary zarówno kanoniczne, jak i świeckie. Do pierwszych należy kara ekskomuniki (c. VI, s. 367, CXXXIII s. 369—70), do drugich: kara śmierci XXIII s. 367, LII s. 368, powrót do stanu niewolniczego (dla wyzwolénca, XXV s. 367) i odebranie okrutnemu panu niewolnika (CXVIII s. 369).

Wśród poszczególnych przestępstw, w spisie rubryk omawianego rozdziału znajdują się w pełni sformułowane postanowienia, dotyczące przestępstw politycznych (VI), przestępstw przeciw Kościołowi (III, CXXXIII), życiu człowieka (CLIII, CXVIII) mieniu (XXVII), przestępstwa przeciwko małżeństwu (CIII, CXVI). Osobną grupę stanowią przestępstwa wyzwolénców popełnione przeciwko panom (XXV).

Z przestępstw przeciwko władzy państwowej zbiór bierze jak widzieliśmy wyżej w obronę władzę królewską (cap. VI s. 367) nakazując stosowanie kary ekskomuniki wobec „przeciwników króla”. Z przestępstw przeciwko Kościołowi zbiór wymienia nieposłuszeństwo wobec prawa kościelnego, naruszenie immunitetu Kościoła w dziedzinie wymiaru sprawiedliwości. Cap. III (s. 367) brzmi: „Niechaj nikt nie ośmiela się występować przeciwko kanonom” (*Ut nemo contra canones esse presumat*). Cap. CXXXIII (s. 369) stanowi: „Że powinien być obłożony ekskomuniką każdy sędzia i każdy człowiek świecki, który by się ośmielił jakimś z duchownych uczynić krzywdę bez sądu biskupa (s. 370), archidiacona i archipresbitera”. (*Quod anathema sit quicumque, iudex aut secularis alicui de clero absque audientia episcopi uel (s. 370) archidiaconi uel archipresbyteri iniuriam inferre presumpserit*). Rubryki omawianego rozdziału nie zawierają ogólnego przepisu prawa odnoszącego się do zabójstwa. Znajduje się natomiast wśród nich kilka przepisów szczegółowych. Cap. CLIII (s. 375) mówi, że skazanym zabójcom nie przysługuje apelacja od zapadłego wyroku: (*Quod in leuioribus criminibus dilatio danda est, homicide uero, adulteri, malefici, uenefici, conuicti non audiantur*). „Że przy mniejszych przestępstwach należy udzielać zgody na odroczenie sprawy, zabójcy zaś, cudzołężnicy, czarodzieje, truciele, którym przestępstwo zostało udowodnione nie powinni być słuchani (tj. jeżeli by chcieli wnieść odwołanie)”. Norma ta, zamieszczona również w *Dekrecie* przypisywanym Iwonowi z Chartres (XVI, 226), została zapożyczona bezpośrednio ze zbioru pseudokapitularzy Benedykta Lewity.

Cap. CIII (s. 368) dotyczy usiłowania zabójstwa żony przez męża. Jedną z sankcji jest tu prawo żony do jednostronnego odłączenia się od małżonka: „Że gdyby mąż nastawał na życie lub czystość żony, żonie wolno posłać mu *repudium*” (*Quod si maritus uite uel castitati mulieri insidiatus fuerit, mulieri liceat repudium mittere uiro*). Tekst *Tripartity*

zawiera streszczenie dwóch ustępów z 117 noweli (IX, 2 i 3) szerzej uwzględnionych w *Dekrecie* (XVI, 160)⁶⁴.

Zabójstwo niewolnika przez pana nie w trybie wymiaru sprawiedliwości jest przestępstwem. W Cap. CXVIII (s. 369) czytamy: „...że ten, kto by zabił swego niewolnika bez przyczyny powinien być nie mniej karany jak ten, co (zabił) niewolnika cudzego...” (...*et quod qui sine causa seruum suum occiderit, non minus sit puniendus, quam qui alienum*). Jest to tekst zapożyczony z konstytucji Antonina Piusa przez *Instytucje Gajusa*⁶⁵.

Przestępstwa przeciwko mieniu w omawianym fragmencie dotyczą niewolników. Cap. XXVII (s. 367) głosi: „Że ten, kto by zatrzymał cudzego niewolnika, popełnia kradzież. (*Quod qui alienum seruum detinuerit, furtum facit*). Jest to postanowienie *Kodeksu Justyniana* (VI, 2, 6)⁶⁶.

Gwałtowne uprowadzenie lub kradzież niewolnika powoduje, że pan może go odebrać od posiadacza bez zwrotu ceny. Cap. XXXV (s. 367) głosi: „Że za niewolnika ukradzionego lub zabranego przemocą nie trzeba płacić jego ceny (posiadaczowi)” (*Quod pro mancipio furtive vel per ui ablato non sit necesse precium soluere*). I ten przepis pochodzi z *Kodeksu Justyniana* (III, 32, 23)⁶⁷.

Gdy chodzi o przestępstwa przeciwko małżeństwu, znajdujemy dwa wspomniane wyżej teksty: Cap. CLIII (s. 370) zalicza cudzołóstwo do przestępstw większych i po skazaniu odmawia cudzołożcy prawa do apelacji. Cap. CIII (s. 368) wymienia jeszcze usiłowanie męża, by zabić żonę lub skłonić ją do życia z innym mężczyzną: „Gdyby mąż nastawał na życie lub czystość żony”. Z drugiej strony (cap. CXVI, s. 369) „...kobieta pojmana na cudzołóstwie powinna zostać ukarana przez sąd państwowy...” (...*quod etiam mulier in adulterio deprehensa, publico iudicio sit dampnata...*). Rubryka *Tripartity* zapożyczyła ten przepis z *Digestów*

⁶⁴ Brzmia one: Nov. 117, IX, *causas autem pro quibus rationabiliter potest viro a muliere mitti repudium*. 2. „Si quodlibet modo vir insidiatus fuerit vitae mulieris aut aliis hoc volentibus sciens non manifestaverit uxori et studuerit secundum leges ulcisci...” 3. „Si maritus uxoris castitati insidiatus aliis eam adulterandam temptaverit tradere...”

⁶⁵ P. wyżej i *Prawo osobowe*.

⁶⁶ C. VI, 2, 6 Imp. Alexander A: Phtodero. *Alienum seruum sine voluntate domini qui sciens vendidit seu donavit... et si contractet vel apud se detinuerit, furtum facit*. Por. *Dekret XVI*, 72.

⁶⁷ C. III, 32, 23 Imp. Diocletianus et Maximilianus AA. et CC. *Magnifero*. Si mancipium tuum per vim vel furtum ablatum alii ex nulla iusta causa distraxerunt, vindicanti tibi dominium solvendi pretii nulla necessitas inrogatur. Por. *Dekret XVI*, 87.

(XXIII, 2, 43), zmieniła jednak jego tekst⁶⁸. Cap. XXIII (s. 367) wspomniany wyżej dotyczy przestępstw sług i niewolników. „Gdyby kto z domowników albo niewolników jakiego domu okazał się donosicielem albo oskarżycielem (w przedmiocie) czyjegoś przestępstwa (tj. przestępstwa swojego pana), niech będzie mieczem zabity”. (*Quod si quis ex familiaribus uel seruis cuiuslibet domus cuiuscunque criminis delator aut accusator emergerit, gladio feriatur...*) Jest to powtórzenie pierwszego ustępu przepisu kodeksowego (IX, 1, 20). Tekst *Tripartity* krakowskiej jest niejasny i staje się zrozumiały dopiero w świetle oryginału. Wynika zeń, że prawodawca rzymski chciał w ten sposób zabezpieczyć panów przed podwładnymi, którzy wnosząc doniesienia pragnęli spowodować ich śmierć, aby uzyskać po nich ich majątek. Stanowisko rzymskiego prawodawcy nie było jednak konsekwentne: czynił wyjątek dla zbrodni obrazy majestatu (*crimen laesae maiestatis*).

Z drugiej strony okrutne traktowanie niewolników stanowi przestępstwo, którego skutkiem jest pozbawienie pana władzy nad nękanym niewolnikiem. Cap. CXVIII (s. 369) zamieszcza rzymski przepis, iż „...panowie, u których niewolnicy uciskani są w sposób okrutny nie do zniesienia, winni być zmuszeni do ich sprzedania, a cena (uzyskana) winna być oddana panom...” (*...serui intolerabili seuicia dominorum pressi uendi cogantur, et dominis precium detur...*). Tekst został zapożyczony bezpośrednio z *Dekretu* (XVI, 186) w postaci streszczenia. *Dekret* przypisywany Iwonowi z Chartres powołuje się na *Instytucje* Justyniana (I, 8, 2). Te ostatnie mają źródło w *Instytucjach* Gajusa (I, 53), który podaje treść reskryptu cesarza Antonina Piusa. Rubryka *Tripartity* nie zawiera nakazu *Instytucji* Justyniana, aby niewolników nękanych przez pana sprzedawano, tak by znaleźli się w korzystnych warunkach (*bonis conditionibus vendere*)⁶⁹.

Prawo cywilne. Dochowane rubryki rozdziału *De causis laicorum Tripartity* krakowskiej zawierają wiele przepisów z dziedziny prawa prywatnego (prawo osobowe, rzeczowe, opiekuńcze, rodzinne, małżeńskie, spadkowe i testamentowe, zobowiązania). Osobowość prawną nabywa człowiek wolny z chwilą urodzenia. Cap. CXXVI (s. 369) głosi „Że przyjmuje się, iż płód w pełni uformowany rodzi się w siódmym miesiącu” (*Quod receptum sit perfectum partum septimo mense nasci*). Jest to streszczenie *Digestów* (I, 5, 12). Pełny tekst ustępu znajduje się

⁶⁸ D. XXIII, 2, 43, Ulpianus libro primo ad legem Juliam et Papiam... que in adulterio deprehensa est, quasi publico iudicio dampnata est...

⁶⁹ Gaius: *Institutiones* I, 53... ut si intolerabilis uideatur dominorum saevitia, cogantur servos suos vendere... *Instytucje* Justyniana: I, 8, 2: „si intollabilis uideatur dominorum saevitia, cogantur servos bonis condicionibus vendere, ut praetium dominis daretur...”

w *Dekrecie* (XVI, 193). Wynika zeń, iż dziecko zrodzone z legalnego małżeństwa po siedmiu miesiącach uznawane jest za prawego potomka. („...et ideo credendum est eum qui ex justis nuptiis septimo mense natus est, justum filium esse”)⁷⁰.

W dziedzinie prawa osobowego występuje tradycyjny podział na stany. Ze względu na stan prawo wyróżnia ludzi świeckich i duchownych (Cap. V, VIII, X, LXXXVI, CXXXIII) stan ludzi wolnych w przeciwstawieniu do wyzwoleńców (cap. XX, XXI, XXV, XXXVII) i niewolników (XVIII, XXI, XXII, XXIII, XXVII, XXXVII, LII, LVIII, CLI), ze względu na uprawnienia wynikające z przynależności do religii, katolików i heretyków (CI), ze względu na zdrowie, ludzi psychicznie zdrowych i chorych, (CXVI). Odmiennie jest w prawie również stanowisko kobiety: (CIII, CXV, CXVI, CLXX).

Członkowie stanu duchownego posiadają szereg przywilejów z dziedziny prawa publicznego, o których mówiliśmy wyżej. Z drugiej strony nie tylko ludzie świeccy, ale również zakonnicy nie mają prawa rozporządzania mieniem kościelnym. (cap. X. s. 367): „Że ludzie świeccy, choćby byli zakonnikami, niechaj nie rozrządzają mieniem kościelnym”. (*Quod laici, quamvis religiosi, ecclesiastica non disponant*). Jest to część rubryki *Dekretu* (XVI, 36)⁷¹. Postanowienie to weszło do *Dekretu* Gracjana⁷².

Stan wyzwoleńczy, jak to wynika częściowo z przepisów uprzednio cytowanych, był upośledzony w stosunku do stanu ludzi wolnych. Pannie byli jednak związani węzłem pewnej solidarności z wyzwoleńcami. W *Triparticie* krakowskiej cap. LI (s. 367) zawiera postanowienie: „Niechaj patronowie nie świadczą przeciwko (swoim) wyzwoleńcom” (*Ne patroni contra libertos... testimonium dicant*), co posiada odpowiednik w ograniczeniu wyzwoleńców: *...nec liberti contra patronos...* (tamże). Rubryka *Tripartity* przytacza treść zaczerpniętą z *Digestów* (XXII, 5, 4), zapewne za pośrednictwem *Dekretu*, (XVI, 103)⁷³, z tym jednak że *Dekret* zawiera rubrykę inaczej sformułowaną, natomiast ściślej powtarza niż rubryka *Tripartity* treść *Digestów*⁷⁴.

⁷⁰ D. I, 5, 12. (Paulus) Libro nono responsionum. Septimo mense nasci perfectum partum iam receptum est...

⁷¹ Laicis, quamvis religiosi, nullo modo de ecclesiasticis facultatibus aliquid disponendi unquam attribuaturs facultas.

⁷² c. 24 Laicis quamvis C. XVI, qu. 7.

⁷³ D. XXII, 5, 4. Paulus, libro secundo ad legem Juliam Papiam... „et ut ne patroni, patronae adversus libertos neque liberti adversus patronum cogantur testimonium dicere”.

⁷⁴ Ne patroni et liberti mutuo sese testimonio impetere cogantur. Pandect. lib. XXII. Nec patroni patronaeve adversus libertos, neque liberti adversus patronos cogantur testimonium dicere.

Głównym obowiązkiem i ograniczeniem wyzwolenca jest w myśl prawa rzymskiego obowiązek wdzięczności wobec patrona. Niewdzięczność grozi wyzwoleniowemu powrotem do stanu niewolniczego. Cap. XXV (s. 367) stanowi: „Że gdyby wyzwoleniec był niewdzięczny wobec swego patrona, jego wyzwolenie (dosł. „wolność”) powinno być unieważnione”. (*Quod si libertus patrono suo ingratus fuerit, libertas rescindi debetur*). Jest to niedosłowne powtórzenie treści noweli Justyniana 78, 2⁷⁵. Dekret (XVI, 63) zamieszcza wersję odmienną. Wyzwolenicy nie mają prawa do wnoszenia skarg przeciwko swym patronom i ich dziedzicom. (Cap. XXVIII s. 367).

O stanowisku niewolników w wykazie rubryk rozdziału *De causis laicorum* wspomniano częściowo przy omawianiu norm odnoszących się do wymiaru sprawiedliwości i prawa karnego. Niżej, dla całości obrazu, w ramach prawa osobowego należy uzupełnić i streścić to, co wyżej powiedziano.

W średniowieczu niewolnik nie jest pozbawiony całkowicie osobowości prawnej, jak to miało miejsce w starożytności podczas rządów pogańskiego prawa rzymskiego, które zresztą usiłowało w dalszym rozwoju miarkować samowolę panów wobec niewolników. Niewolnik w średniowieczu jest pozbawiony osobowości prawnej jedynie w ramach systemu prawa świeckiego. Natomiast w systemie prawa kanonicznego posiada osobowość prawną i zdolność do działań prawnych. Może np. zawrzeć umowę małżeńską. Pan zajmuje wobec niego stanowisko panującego wobec poddanego. W myśl prawa winna nim kierować zasada miłości chrześcijańskiej. Cap. LVIII (s. 368) stanowi: „Niechaj panowie postępują wobec niewolników miłosiernie, a niewolnicy służą panom z serca” (*Ut domini seruos misericorditer tractent et serui dominis ex corde seruiant*)⁷⁶.

Natomiast w systemie prawa świeckiego pan posiada nad niewolnikiem władzę prawie nieograniczoną. Niewolnik w myśl prawa cywilnego jest ruchomością, która może być przedmiotem obrotu⁷⁷. Władza ta jed-

⁷⁵ Nov. 78, 2 (Liberti)... quin etiam abstineant (a obsequio et reverentia dominorum) aut manibus aut insidiis aut aliis ex quibus liberti tale aliquid agentes, rursus servitutum sustinent secundum de his scriptas leges et restituuntur priori conditioni...

⁷⁶ Jest to streszczenie cap. XVI, 110 Dekretu „De dominis et servis quomodo sibi confomare debeant. Prosper: *De vita contemplativa*, cap. 3. „Domini seruos velut eorum in Christo conservi misericorditer tractent, et servi dominis ita ex corde deserviant ut voluntatem non solum dominorum suorum, sed etiam Dei hoc ipsum jubentis efficiant”.

⁷⁷ Por. cap. CXVIII s. 369.

nak jest miarkowana przez ograniczenia o charakterze moralnym oraz do pewnego stopnia przez przepisy prawa. Jak widzieliśmy wyżej, nie wolno niewolnika zabijać bezpodstawnie i znęcać się nad nim okrutnie. W tym ostatnim przypadku jednak prawo zabezpiecza pańskie uprawnień majątkowe. Pan traci władzę nad niewolnikiem, lecz otrzymuje cenę uzyskaną z jego sprzedaży ⁷⁸.

Niewolnik nie miał osobowości prawnej i zdolności do działań prawnych. Dlatego mienie nabyte przez niewolnika prawo uznawało za mienie pana, ponieważ (cap. CXVIII s. 367) „...cokolwiek nabywają niewolnicy, nabywają dla pana...” (...*quicquid per seruum acquiritur, domino acquiritur*). Cytowana rubryka powtarza, w nieco zmienionej postaci, tekst *Instytucji* Justyniana (I, 8, 1) ⁷⁹. Wynika stąd zasada, cap. XXXVIII s. 367: „Że gdyby niewolnik zatrzymywał cudze rzeczy, należy pozywać jego pana”, (*Quod si seruus alicuius res detineat, eius dominus sit conueniendus*). Jej źródłem jest tekst kodeksowy (III, 32, 20) pośrednio, bezpośrednio zaś *Dekret* (XVI, 86), który podaje wersję prawie dosłownie ⁸⁰.

Czyn bezprawny, dokonany wobec niewolnika, uważa się za skierowany nie przeciw niemu samemu, lecz przeciw jego panu. On też jedynie może zastosować odpowiednie środki prawne. Uważa się bowiem, że (cap. LVIII s. 368): „...nie wobec niewolników dokonuje się bezprawia, lecz poprzez niewolników ich panom...” (*Quod seruis non intelligatur fieri iniuria, sed per eos dominis*). Jest to niepełny odpowiednik postanowienia *Instytucji* Justyniana (IV, 4) ⁸¹.

Zatrzymanie cudzego niewolnika uważane jest za zabór mienia jego pana (cap. XXVII s. 367): „...ten kto by zatrzymał cudzego niewolnika, popełnia kradzież” (*Quod qui alienum seruum detinuerit, furtum facit*). Jest to streszczenie części tekstu *Kodeksu Justyniana* (VI, 2, 6) ⁸². Z drugiej strony ani niewolnik, ani wyzwoleniec nie odpowiadają za zobowiązania pana wobec osób trzecich: (cap. XXXVII s. 367): „...nie można pozywać wyzwolenców lub niewolników z tytułu umowy (zawartej) przez ich patrona lub pana” (...*liberti uel serui conueniri non posse*

⁷⁸ Tamże.

⁷⁹ ...et quodcumque per seruum acquiritur, id domino acquiritur. *Dekret* (XVI, 86) w tekście (nie rubryce) zamieszcza tę samą wersję rubryki co *Tripartita*.

⁸⁰ C. III, 32, 20 (Imp. Diocletianus et Maximilianus) AA. et CC. Quartillae... Non seruum, quem res tuas detinere adseveras, sed eius dominum de rebus re-petendis conueniendum esse perspicis.

⁸¹ Servis autem ipsis quidem nulla iniuria fieri intellegitur, sed domino per eos fieri videtur.

⁸² C. VI, 2, 6. Imp. Alexander (Pythodoro). Alienum seruum sine voluntate domini qui sciens... apud se detinuerit, furtum facit Por. *Dekret* XVI, 72.

ex contractu patroni uel domini). Rubryka powtarza w tym wypadku prawie dosłownie tekst kodeksowy⁸³.

Z faktu, że mienie znajdujące się w posiadaniu niewolnika stanowi własność pana wynika zasada, iż w razie skazania niewolnika na śmierć przez sąd państwowy, mienie to powraca do jego pana, a więc nie ulega konfiskacie. Cap. XLVI (s. 367) streszcza rzymski przepis Kodeksu Justyniana⁸⁴ w sposób następujący: „...że pieniądze skazanych niewolników powinni otrzymać ich panowie” (*Quod pecuniam dampnatorum seruorum habetur dominos eorum*). Kodeks jednak nakazuje oddanie panom skazanych niewolników ich *peculium*, tj. mienie pana, oddane niewolnikowi w faktyczne władanie dla zapewnienia mu środków do życia, ale stanowiące jednak wraz z niewolnikiem własność pańską. Jest rzeczą znamioną, iż autor rubryki w *Triparticie* krakowskiej nie rozumiał znaczenia tego terminu i zamienił go na słowo *pecunia*.

O prawie zakazującym niewolnikom oskarżania panów mówiliśmy wyżej.

Specyficzny stosunek ludzi wolnych — panów do niewolników, oparty na niezłomnej hierarchii, charakteryzuje zamieszczony w *Triparticie* krakowskiej cap. XXXIII (s. 367), który głosi: „Że jeżeli pan popełnia grzech wobec (swego) niewolnika, nie jest obowiązany do proszenia go o łaskę (wybaczenie), by ten nie zaczął wbijać się w pychę”. (*Quod si dominus peccat in seruum, non tamen debetur ab eum ueniam querere ne ille incipiat superbire*). Znaczenie tego ustępu wyjaśnia tekst *Dekretu* przypisywanego Iwonowi z Chartres (XVI, 85), który przytacza pogląd św. Augustyna: Wynika zeń, iż zarówno pan, jak i niewolnik „obaj są cudzymi niewolnikami, bo obaj są odkupieni krwią Chrystusową”. Pan-krzywdziciel niewolnika powinien: „...przed oczyma Bożymi pokutować za niego, przed oczyma Boga powinno pokutować jego serce”. Skutkiem takiej pokuty oczywiście musi być zmiana stosunku do niewolnika. Powinien, jako zadośćuczynienie, zwracać się doń w sposób miły. Może jednak go nie przepraszać⁸⁵.

⁸³ C. IV, 13, 5. Imp. Diocletianus et Maximilianus AA. et CC. Lampetio. Ex patroni uel domini contractu liberti vel servi conveniri non possunt. Powtarza go *Dekret XVI*, 89.

⁸⁴ C. IX, 49, 1. Imp. Antonius A. Marcello. Servorum capitis crimine damnatorum peculia dominis non auferri notum est, sed quod seruum dominus habuisse probaverit, recipiet pretiumque rerum si quae ex eo detratae sunt.

⁸⁵ *Dekret XVI*, 85. Aliquando dominus homo peccat in seruum suum, quia et si ille dominus est, ille servus, ambo tamen servi alieni sunt, quia ambo Christi sanguine redempti sunt; tamen durum videtur, ut hoc etiam jubeam, hoc praecipiam ut si forte dominus peccat in seruum suum injuste litigando, iniuste caedendo, dicat illi: Ignosce mihi, da mihi veniam quia non debet facere, sed de ille

Jak widać na ogół rubryki *Tripartity* krakowskiej zawierają szereg norm zaczerpniętych z prawa rzymskiego, które wskazują, iż w świadomości prawnej jej redaktora, instytucja niewolnictwa trwa nadal. I w tym zbiorze przejawia się staranie, na razie nieśmiałe, żeby ograniczyć zakres tej instytucji.

Prawo rzeczowe w omawianym ustępie *Tripartity* reprezentowane jest przez stosunkowo nieliczne przepisy. Cap. XLII (s. 367) zawiera postanowienie, „Że nikt nie może zaszkodzić (cudzemu) posiadaniu wbrew woli lub bez wiedzy pana (właściciela)”. Tekst w *Triparticie* zawiera jawny błąd, używając słowa „posiadaczowi” (*Quod nemo possessori preiudicium imponere possit invito, uel nescio domino*). Błędu tego uniknął *Dekret* (XVI, 95), od którego *Tripartita* zapożyczyła treść bezpośrednio. *Dekret* przytacza ustęp *Kodeksu* Justyniana VIII, 15 (16), 8. Rubryka *Tripartity* nadmiernie rozszerza zakres tego prawa, które głosi, że bez zgody właściciela czynności jego niewolnika, administratora, kolona lub włodarza nie mogą umniejszyć jego prawa posiadania w dobrach wiejskich⁸⁶.

W cap. CLXVIII (s. 370) czytamy: „Że gdyby jeden ze współdziedziców zechciał sprzedać mienie, niechaj może to swobodnie uczynić”. (*Quod unus ex consortibus cum uoluerit, uendendi res liberam habeat facultatem*). Jest to streszczenie cap. XVI, 245 *Dekretu*, który wbrew dawnej praktyce zezwala każdemu ze współdziedziców na sprzedaż mienia stanowiącego w myśl poglądów średniowiecznych dziedzictwo rodu bez zasięgnięcia rady i zgody krewnych. Zasada ta stała w sprzeczności z prawem obowiązującym w Polsce i w innych państwach średniowiecznej Europy. Prawo to wymagało zgody krewnych przy zbywaniu dóbr rodowych a prawo rodzinne reprezentuje kilka przepisów dotyczących władzy ojcowskiej. Cap. CXX (s. 369) stanowi, „Że dwaj bracia znajdujący się pod władzą jednego ojca mogą być świadkami w jednym testamencie...” (*Quod duo fratres qui sub eodem patre sunt, testes in unum testamentum fieri possunt*). Cap. CXIII (s. 369) ujmuje szerzej tę zasadę: „Że... dwaj bracia znajdujący się pod władzą tego samego ojca mogą być świadkami w tej samej sprawie” (...*qui in eiusdem patris potestate sunt, testes in eodem negotio fieri possunt...*). Zakaz zaciągania zobowiązań przez syna znajdującego się pod władzą ojcowską zabezpiecza przepis cap. CLIII:

incipiat superbire. Quid ergo? Ante oculos Dei paeniteat eum, ante oculos Domini puniat cor suum. Et si non potest seruo dicere, quia non oportet: Da mihi veniam, blande illum alloquatur; blanda enim appellatio, veniae est postulatio.

⁸⁶ C. VIII, 15, (16), 8. Impp. Honorius et Theodosius AA. Johanni pp. Nexum non facit praediorum nisi persona quae iure potuit obligare, per servum autem, aut per procuratorem, colonumve vel actorem seu conductorem praeiudicium possessioni invito vel nescio domino imponi non posse, et iure et legum auctoritatibus declaratur...

(s. 370) „Że ten kto pożyczył pieniądze synowi znajdującemu się pod władzą ojcowską bez wiedzy ojca, nie będzie mógł żądać ich zwrotu ani za życia ojca, ani po jego śmierci”. (*Quod qui filio familias in scio patre pecuniam commodauerit, nec uiuente patre nec mortuo eam poterit postulare*). *Tripartita* krakowska powtarza tu prawie dosłownie tekst *Sentencji* Paulusa zamieszczonej w *Prawie Rzymskim Wizygotów* (II, 10, 1, *Interpretatio*)⁸⁷.

Prawo opiekuńcze. Cap. C (s. 368) zawiera streszczenie noweli 94, 2 i *Dekretu* (XVI, 157) „Że matka po śmierci męża, jeżeli chce sprawować (dosł. „mieć”) opiekę nad dziećmi, musi wyrzec się (powtórnego) małżeństwa”. (*Quod mater que defuncto uiro tutelam filiorum habere uoluerit, secundis renuntiet nuptiis*). Rubryka *Tripartity* nie podaje w pełni rzymskiego prawa, którego intencją było, aby wdowy obejmujące opiekę nad dziećmi przez zwykłe oświadczenie, bez przysięgi, zobowiązywały się, iż nie wstąpią w powtórne związki małżeńskie. Skutkiem złamania takiego zobowiązania było odebranie matce opieki nad dziećmi⁸⁸.

Prawo małżeńskie. Zasady prawne, dotyczące zawarcia małżeństwa, w spisie rubryk rozdziału *De causis laicorum Tripartity* krakowskiej odpowiadają na ogół powszechnym normom prawa średniowiecznego w Europie. Zawarcie małżeństwa składa się z dwóch aktów: umowy o zawarcie małżeństwa (*sponsalia* — po polsku z mówiny) i ślubu (*nuptiae* — po polsku zdawiny). Dla prawomocności tego aktu wymagana jest zgoda stron. Zgoda ta, jeżeli chodzi o kobietę, może być domyślna. Cap. CXV (s. 369) stanowi w tym wypadku, co następuje: „Że umowa o zawarcie małżeństwa i ślub dokonują się przez zgodę zawierających je (osób) i gdy córka nie opiera się ojcu, uważa się, że wyraziła zgodę i że również nie może być ważnej umowy o zawarcie małżeństwa, gdy syn znajdujący się pod władzą ojcowską na nią się nie zgadza i że dla umów o zawarcie małżeństwa wiek nie został ustalony”. (*Quod sponsalia et nuptie consensu contrahentium fiant, et quod filia patri non repugnans consentire intelligitur, quod etiam filio familias dissentiente sponsalia fieri non possunt, et quod in sponsalibus contrahentium etas diffinita non est*). Ostatnia zasada zgodna jest z praktyką średniowieczną, która pozwalała na zawieranie umowy o zawarcie małżeństwa przez opiekunów, nawet za nieletnie dzieci. Rubryka ta składa się z kilku tekstów zaczerpniętych z *Digestów* (XXIII,

⁸⁷ *Lex Romana Visigothorum*, wyd. G. Haenel, op. cit. II, 10, *Interpretatio*: Qui filiofamilias contra interdicta legum nescio patre pecuniam commodavit, eam nec vivente, nec mortuo patre ab eodem poterit postulare... Tekst ten przejął również *Dekret* (XVI, 230) zapożyczony go ze zbioru Benedykta Lewity. (III, 304) *M.G.H. Leges* t. II, *Benedicti capitularia* s. 17, 158.

⁸⁸ Nov. 94, 2, ...matres, dum suorum filiorum curam gesturae sint, iusiurandum iurari, quia ad secundas nuptias non veniat... Propterea igitur sanctimus ...omnia agore quae prius, decreta, sunt, iusiurandum vero non praebere.

1, 11; 12; 13)⁸⁹, a powtórzonych w dwóch rozdziałach *Dekretu* (XVI, 182, 183).

Małżeństwo jest monogamiczne. Zawarcie drugiego małżeństwa w czasie istnienia pierwszego jest niedozwolone. Utrzymywanie stosunków pozamałżeńskich w czasie trwania małżeństwa jest przestępstwem. Przeszkodą do zawarcia małżeństwa jest choroba psychiczna współmałżonka. Natomiast choroba psychiczna, która wystąpiła po ślubie, nie unieważnia małżeństwa.

Cap. CXVI (s. 369) formułuje zasadę prawną: „Że choroba psychiczna nie pozwala na zawarcie małżeństwa, ale nie przeszkadza w istnieniu prawnie zawartego i że trwale współżycie wolnej kobiety z mężczyzną stwarza domniemanie małżeństwa nie konkubinatu, jeżeli nie uprawiali nierządu, że również kobieta pojmana na cudzołóstwie powinna zostać ukarana przez sąd państwowy i że nigdy nie wolno kobiecie zawierać drugiego małżeństwa, gdy mąż jej znajduje się w niewoli” (*Quod furor non sinit contrahi matrimonium, sed non impedit recte contractum, et quod in consuetudine mulieris liberis non concubinatus sed nuptiae intelligendae sunt, si questum corpore non fecerunt quod etiam mulier in adulterio deprehensa, publico iudicio sit dampnata nec non quod nulli uxori sit licitum suo marito in captiuitate manente, ad alium migrare matrimonium*)⁹⁰. Jest to niemal dosłowne powtórzenie poszczególnych ustępów *Digestów*: XXIII, 2, 16; 24. Tekst mówiący o pojmaniu kobiety na cudzołóstwie w sformułowaniu podanym uchyla prawo męża do krwawej zemsty nad kobietą. Jest rzeczą znamioną, iż rubryka w *Triparticie* krakowskiej opuszcza słowo *quasi* znajdujące się w oryginale.

Żona mogła zerwać pożycie małżeńskie w wypadku, gdy mąż zagrażał jej życiu lub skłaniał do czynów nierządnych. Cap. CIII (s. 368) stanowi: „...gdyby mąż nastawał na życie lub czystość żony, żonie będzie wolno posłać mu *repudium* (*Quod si maritus uite uel casitati mulieris insidiatus fuerit, mulieri liceat repudium mittere uiro*). Rubryka *Tripartity* streszcza tutaj postanowienie noweli 117, 9. Odpowiedni *capit Dekretu* (XVI, 160) różni się treścią od tekstów *Tripartity* i noweli.

⁸⁹ D. XXIII, 1, 11. Julianus libro sexto decimo Digestorum. Sponsalia sicut nuptiae consensu contrahentium fiunt et ideo sicut nuptiis ita sponsalibus filiam familias consentire oportet 1, 12. Ulpianus libro singulari de sponsalibus... sed quae patris voluntati non repugnat consentire intelligitur. 1, 13. Paulus libro quinto ad edictum. Filio familias dissentiente sponsalia nomine eius fieri non possunt. 14. Modestinus libro quarto differentiarum. In sponsalibus contrahendis aetas contrahentium difinita non est...

⁹⁰ D. XXIII, 2, 16. Paulus libro trigesimo quinto ad edictum. Furor contrahi matrimonium non sinit., quia consensu opus est, sed recte contractum non impedit. 24. Modestinus libro primo regularum. In liberae mulieris consuetudine non concubinatus sed nuptiae intelligendae sunt, si non corpore quaestum fecerit.

Wspomniane zerwanie współżycia nie było jednak w systemie prawnym *Tripartity* rozwodem, lecz separacją małżonków. Świadczy o tym postanowienie cap. X, rozdziału *De coniugiis* omawianego zbioru (s. 395 ryc. 6). Rubryka głosi: „Że sakrament małżeństwa jest nierozzerwalny. Gdy zajdzie *diuortium* związek małżeński nie zostaje obalony, tak że małżonkowie są jedynie rozdzieleni i popełniają cudzołóstwa z tymi, z którymi nawiążą stosunek po *repudium*. Lecz tylko w państwie Boga naszego, na górze świętej, taki jest związek z żoną. Któż by nie wiedział, że inne są prawa pogan. Po wysłaniu *repudium* i ona wychodzi za mąż za kogo chce i on z którą chce się żeni”. (*Quod inuiolabile sit sacramentum coniugii. Interueniente diuortio non aboletur nuptialis confederacio, ita ut sibi coniuges sint etiam separati, cum illi autem adulterium committant, quibus fuerint etiam post suum repudium copulati. Nec tamen nisi in ciuitate domini nostri in monte sancto eis est talis causa cum uxore. Ceterum aliter se habere iura gentilium quis ignorat? Ubi interposito repudio, et illa cui uoluerit nubet, et ille quam uoluerit ducet*). Tekst wyjęty z pisma św. Augustyna *De bono coniugali* znajduje się w *Dekrecie VIII, 9*.

Cap. CV (s. 368) zawiera postanowienie, iż popełniają występki ci mężczyźni, którzy zawierają umowę o przyszłe małżeństwo lub ślub z kobietą, która w myśl prawa nie może być ich żoną: „...powinni być notowani ci (podlegają infamii), którzy zawierają umowę przedślubną lub ślub z kobietą, której pojąć nie mają prawa” (*...de his etiam qui nuptias uel sponsalia constituent cum ea quam uxorem ducere non possunt, quod notati sint*). Rubryka *Tripartity* podaje nieco zmieniony tekst *Digestów* (III, 2, 13 (14))⁹¹, powtórzony również niedosłownie przez *Dekret* (XVI, 166).

Kobiecie wolno wstąpić w drugi związek małżeński po ustaniu pierwszego. Jednak traci wtedy uprawnienia płynące ze stanowiska jej poprzedniego męża: cap. LXXII (s. 368) mówi: „Że kobieta, która zawarła drugi związek małżeński nie korzysta z godności poprzedniego męża” (*Quod mulier ad secundas nuptias perueniens dignitatibus prioris uiri non utatur*). Jest to streszczenie noweli Justyniana 22, 36, zamieszczone w postaci nieco odmiennej przez *Dekret* (XVI, 127)⁹². Rubryka cap. XCIII zawiera niepełne i nieudolne streszczenie noweli Justyniana 89, 12, 5: „Że ci którzy mają jedną nałożnicę, nie może (sic) posiadać innych w tym czasie” (*Quod qui unam cocubinam habent, non*

⁹¹ D. III, 2, 13. Ulpianus libro sexto ad edictum, (4)... etiamsi cum ea quis nuptias vel sponsalia constutuat, quam uxorem ducere vel non potest vel fas non est, erit notatus.

⁹² Nov. 22, 36. Non tamen permittimus mulieribus ad secundas uenientibus nuptias adhuc uelle priorum maritorum dignitatibus aut privilegiis uti...

potest (sic) alias habere eo tempore). Tekst ten jest zrozumiały w świetle poprzedniego ustępu (4) wspomnianej noweli, w której prawodawca ustala prawa spadkowe dzieci naturalnych i nałożnic po zmarłym, który nie pozostawił prawych dziedziców. Prawo do spadku prawodawca przyznaje wtedy „nałożnicy”, tj. kobiecie utrzymującej ze spadkodawcą, nie posiadającym żony i innych osób uprawnionych do spadkobrania, trwale i wyłączne stosunki pozamałżeńskie. (*Legitima ei omnino sobole non extante, filiorum dicimus aut nepoti, vel deinceps successionis neque legitima coniuge...*). O ile spadkodawca utrzymywał trwale stosunki z większą ilością kobiet, prawo odmawiało im prawa do spadku⁹³.

Cap. CLXX (s. 370) stanowi, iż „posag dany mężowi przez kobietę wraca do niej po śmierci męża” (*Quod dos uiro data a muliere, mortuo uiro ad eam redeat*). I ten tekst jest streszczeniem ustępu z *Dekretu* (XVI, 246)⁹⁴.

Prawo spadkowe i testamentowe reprezentuje cap. CLVII (s. 370), który głosi zasadę, że „wszystkim postępującym wbrew woli zmarłego należy odebrać spadek” (*Omnibus contra uoluntatem defuncti facientibus auferendam esse hereditatem*). Nieco zmieniony tekst podaje *Dekret* (XVI, 233) w oparciu o zbiór Benedykta Lewity (III, 36), ten zaś zapożyczył go z *Sentencji* Paulusa w *Rzymskim Prawie Wizygotów*⁹⁵. Przepisy odnoszące się do świadków przy sporządzaniu testamentu i prawa żony do posagu po śmierci męża przytoczyliśmy wyżej.

Zobowiązania. Szereg tekstów zamieszczonych w omawianym ustępie *Tripartity* krakowskiej dotyczy nieważności umów: cap. CXXVIII (s. 369) stanowi: „...że również prywatna umowa nie może uchylać prawa publicznego” (*...quod etiam priuata conuentio nihil derogat viri [sic] pow. być iuri publico*). Jest to niemal dosłowne powtórzenie tekstu z *Dekretu* XVI, 201⁹⁶. Tę samą zasadę głosi cap. CV (s. 368): „...że umowy zawarte wbrew prawu cywilnemu są nieważne...” (*...de pactis contra ius civile*

⁹³ Nov. 89, 12, 4... Si quis autem defunctus fuerit legitima et omnino sobole non exstante... neque legitima coniuge... sit autem ei donec vixerit libera mulier in schematae concubinae sociata, et filii ex ea... damus eis et intestatis parentibus defunctis duas paternaie substantiae uncias habere cum matre partiendas"... 5. Si vero effusa concupiscentia ei fuerit et alias super alias introduxerit priori concubinas, et multitudinem haberit feminum fornicantium (sic enim dicere melius est) et ex eis filios habens moriatur... procul autem hoc lege modis omnibus cum talis filiis et concubinis excludatur.

⁹⁴ *Dekret* XVI, 246. Si contigerit ut maritus uxore superstite moriatur, quaecunque a muliere marito in dote data fuerant, ad suum dominium feminae reuocabunt, nec haeredes defuncti mariti hoc vindicare praesumant.

⁹⁵ *Lex Romana Visigothorum* III, 7, (6), 10. „Omnibus qui contra uoluntatem defuncti faciunt, ut indignis auferatur haereditas”.

⁹⁶ „Privata conuencio iuri publico non derogat... quod pacta ab inuitis contra leges facta, nullam habeant (vim)”.

conuentis, quod rata non sint...) *Tripartita* za *Dekretem* (XVI, 165) powtarza tu postanowienie *Digestów* (II, 14, 28)⁹⁷. Ponadto „...wolno żądać zwrotu tego, co dano dla godziwej przyczyny, jeżeli zdarzenie z powodu którego rzecz została dana, nie nastąpiło”. Natomiast „jeżeli przyczyna jest niegodziwa, a nawet zdarzenie to nastąpiło, żądać zwrotu nie można” (cap. CVII, s. 369): (...*quod datum ob rem honestam repeti potest, si res propter quam datum est non est sequuta. Si uero turpis sit causa, eciam si res sit sequuta, repeti potest.*) por. *Dekret XVI*, 174.

Tę samą zasadę potwierdza cap. CXXIII (s. 369): „Że nie ma mocy prawnej to, na co zezwolono dla niegodziwej przyczyny” (*Quod non ualet istud, quod ex turpi causa permissum est.*) Jest to niemal dosłowne powtórzenie ustępu *Instytucji* Justyniana (III, 19, 24) „...*quod ex turpi causa emissum est, non ualet*), który *Dekret* przytacza w pełni, (XVI, 190).

Dalszą przyczyną nieważności umów jest zła wiara. Cap. CXXVIII (s. 369) zawiera m. in. przepis, że „...umowa zawarta w złej wierze winna być nieważna...” (*pactum mala fide factum debet esse irritum...*) *Dekret XVI*, 201⁹⁸.

Nieważna jest umowa zawarta przez osobę trzecią na innych warunkach niż zlecone przez mocodawcę. Cap. CXII (s. 369) stanowi: „Że gdyby kto sprzedał rzecz za tańszą cenę niż mu to zostało zlecone, rzecz nie jest wyzbyta”. (*Quod si quis res alterius minoris uendat, quam sibi mandatum sit, res non est alienata*). Rubryka zawiera tekst zaczerpnięty z *Digestów* (XXI, 3, 3), dokładniej od *Tripartity* powtórzony przez *Dekret* (XVI, 178)⁹⁹.

Do wykonania zobowiązań odnosi się cap. CVI (s. 368): „Że każdy, kto dokonał świadczenia za innego, nawet wbrew jego wiedzy i woli, uwalnia go od długu i że gdy komu co się należy, inny nie ma prawa wymagać tego bez jego zgody...” (*Quod quisque soluendo pro alio licet inuito et nesciente eum liberat, et quod alicui debetur ab alio sine uoluntate eius non posse exigi...*). Jest to powtórzenie ustępu *Digestów* (III, 5, 38, (39) zapewne za pośrednictwem *Dekretu* (XVI, 167)¹⁰⁰. W cap. CVIII (s. 369) czytamy: „Że ten, kto znosi to, iż inny daje zlecenie, żeby mu udzielono pożyczkę, uważany jest za tego, kto udzielił zlecenia”.

⁹⁷ D. II, 14, 28. Gaius libro primo ad edictum provinciale. „Contra iuris civilis regulas pacta conuenta rata non habentur...”.

⁹⁸ *De pactis*. „Pacta quae ab invitis contra leges constitutionesque fiunt, nullam vim habere indubitati est iuris. Item pactum quod mala fide est factum, irritum esse debet. Privata conuentio iuri publico nihil derogat”.

⁹⁹ D. XXI, 3, 3, Ulpianus libro septuagesimo sexto ad edictum. 3. „Celsus ait: si quis rem meam vendidit minoris quam ei mandavi, non videtur alienata”.

¹⁰⁰ D. III, 5, 38 (39) Gaius, libro tertio de verborum obligationibus. „Solvendo quisque pro alio, licet inuito et ignorante, liberat eum; quod autem alicui debetur, alius sine uoluntate eius non potest iure exigere...”.

(*Quod qui patitur ab alio mandari ut sibi credatur, mandare intelligitur*). Jest to dokładne powtórzenie tekstu *Digestów* (XVII, 1, 18) podanego w tej samej postaci przez *Dekret* (XVI, 175)¹⁰¹.

Nieważna jest natomiast umowa pożyczki zawarta z synem znajdującym się pod władzą ojca bez jego wiedzy (CLIII).

Na koniec omawiany rozdział *Tripartity* krakowskiej dwie rubryki poświęca umowie spółki. Według cap. CXXVIII (s. 369) „...tak szkoda, jak i zysk winny być dzielone pomiędzy współników, chyba że strata powstała z winy współnika...” (*quod dampnum sicut lucrum inter socios sit communicandum, nisi quod culpa socii sit euersum*). Rubryka powtarza treść *Dekretu*, XVI, 200, lecz opuściła słowo *fraude*. Ponadto w cap. XX (powinno być CX) (s. 369) czytamy: „Ze umowa spółki zawarta w celu prowadzenia czynności oszukańczych lub występnych jest nieważna i że nie ma obowiązku wnoszenia do spółki tego, czego domagają się z tytułu kradzieży lub (innego) przestępstwa”. (*Quod societas causa fraudandi uel maleficii cogita, nullius momenti sit, et quod quesitum ex furto et maleficio non oportere conferri in societatem*). Jest to streszczenie *Digestów* (XVII, 2, 57)¹⁰² zamieszczonych w pełni przez *Dekret* (XVI, 176).

* * *

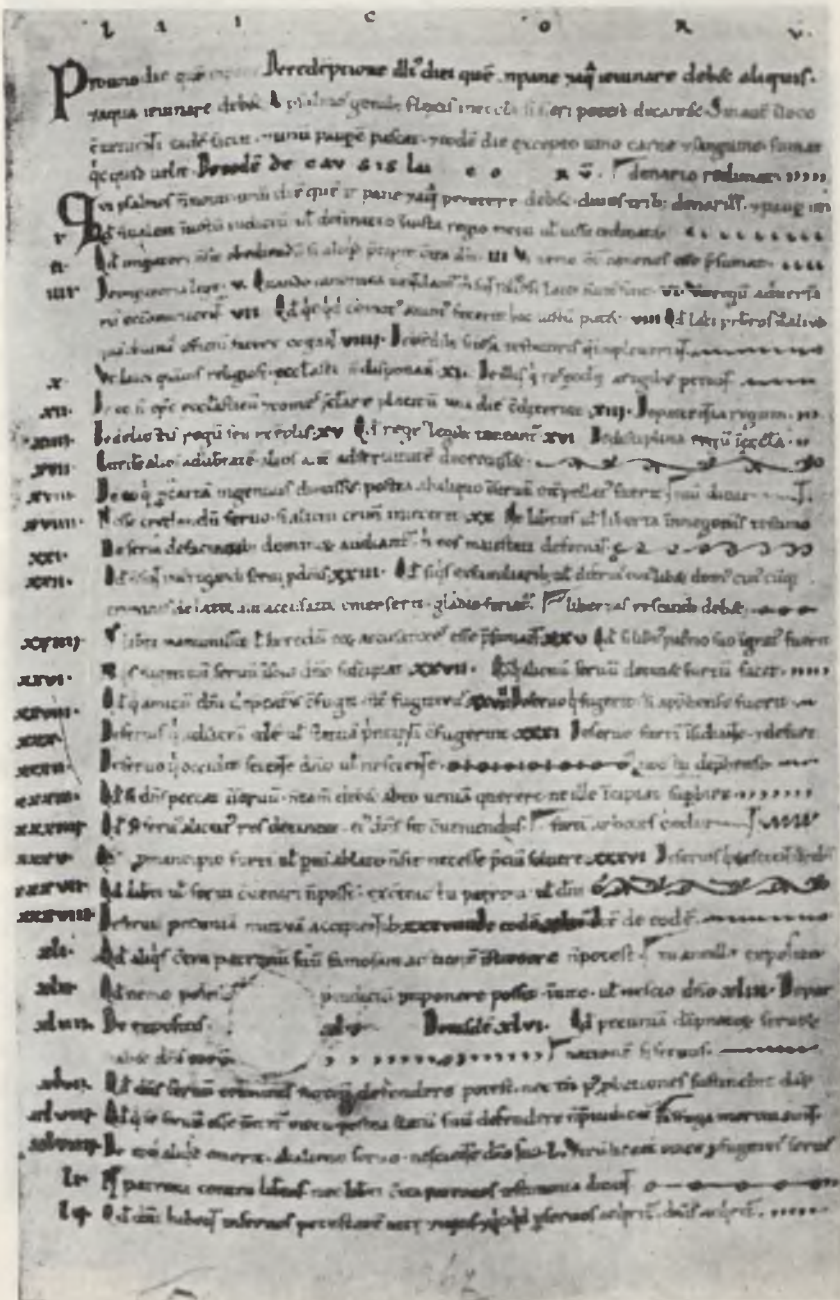
Dokonany przegląd treści wykazu rubryk do rozdziału *De causis laicorum*, dochowanego w *Triparticie* krakowskiej, wskazuje, iż jego wartość prawna jest dosyć bogata. Mimo przypadkowego charakteru obejmuje ona główne dziedziny prawa. Niektóre ze znajdujących się w nim norm prawnych posiadają charakter archaiczny. Inne jednak reprezentują poziom wyższy od ustroju prawnego państw europejskich w XII wieku. Jedne pokrywają się w całości z prawem polskim tej epoki, inne odbiegają od tego prawa.

Trudno dzisiaj, w obecnym stanie badań, odpowiedzieć na pytanie, czy i w jakiej mierze normy prawne zawarte w omawianym spisie rubryk były stosowane w państwie Piastów oraz jak wpłynęły na kształtowanie się polskiego prawa świeckiego i prawa kanonicznego w Polsce. Ale w chwili obecnej można stwierdzić z całą pewnością, że już w pierwszym dziesiątku lat XII wieku w Polsce istniał spis przeznaczony dla społeczeństwa świeckiego, w którym znajdują się normy prawne oparte o przepisy prawa kanonicznego, frankońskiego, wizygockiego, a przede wszystkim rzymskiego prawa justyniańskiego, zamieszczone w zbiorze posiadającym charakter urzędowy w polskim Kościele.

¹⁰¹ D. XVII, 1, 18. Ulpianus libro quadragesimo ad Sabinum. „Qui patitur ab alio mandari ut sibi credatur, mandare intelligitur”.

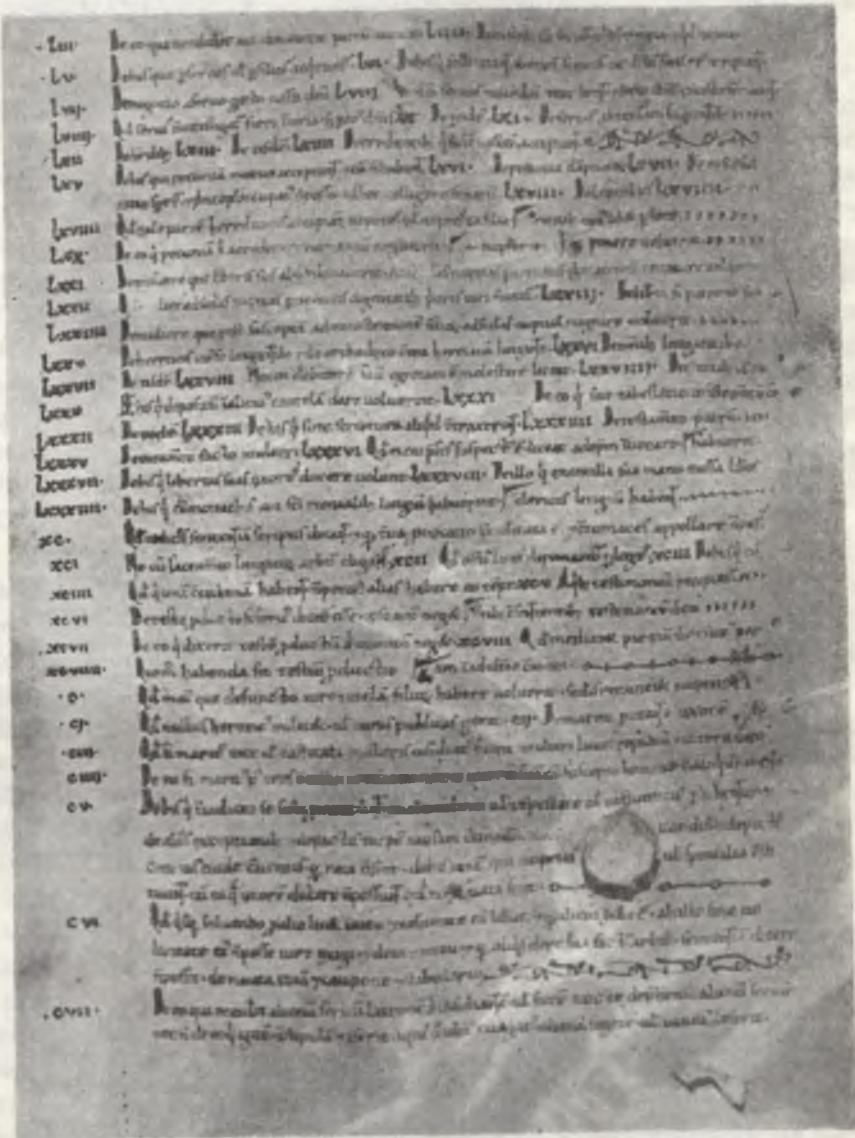
¹⁰² D. XVII, 2, 57. Ulpianus, libro trigesimo ad Sabinum... si maleficii societas coita sit, constat nullam esse societatem, generaliter enim traditur rerum inhonestarum nullam esse societatem.

IV. REPRODUKCJE FOTOGRAFICZNE

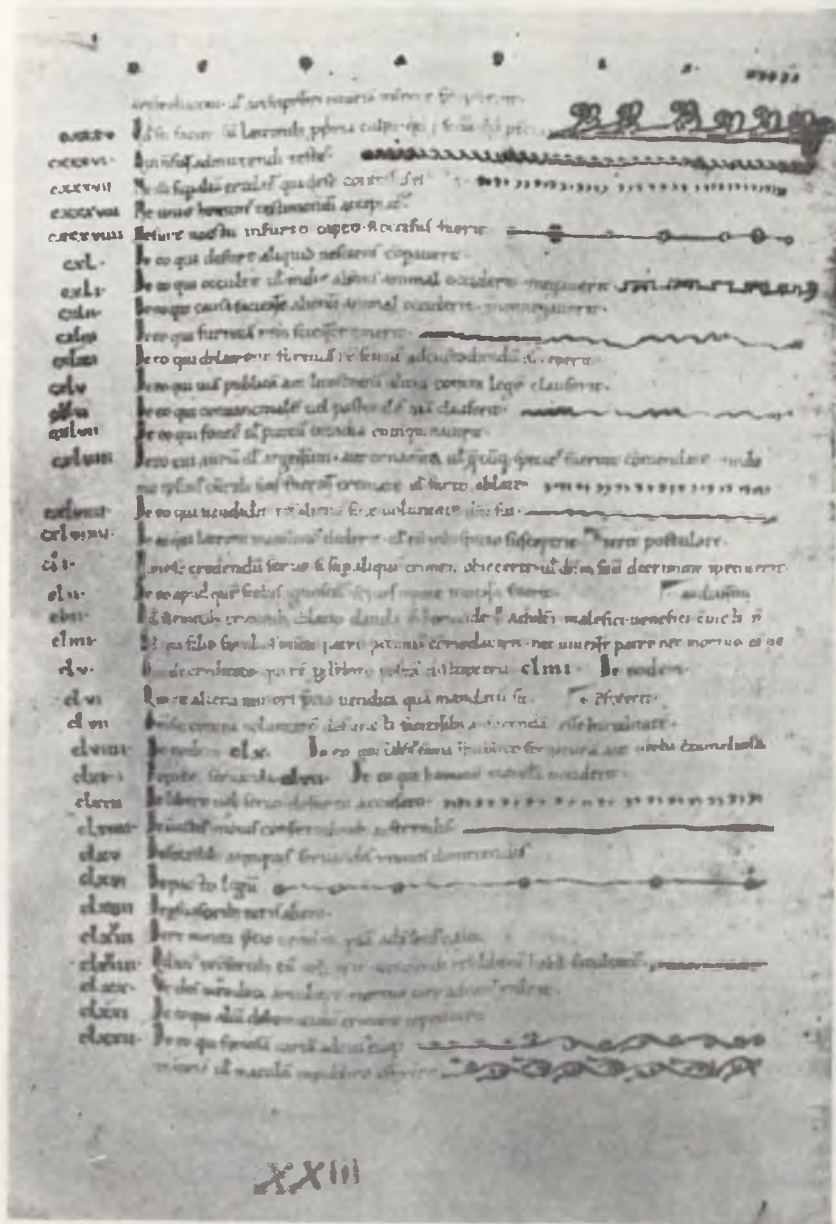
Ryc. 1. Collectio Tripartita, s. 367.

Rkps Biblioteki Kap. Katedry Krakowskiej nr 84.

Ryc. 2. Collectio Tripartita, s. 368.

Rkps Biblioteki Kap. Katedry Krakowskiej nr 84.

Ryc. 4. Collectio Tripartita, s. 370. Rkps Biblioteki Kap. Katedry Krakowskiej nr 84.

atq; deinceps repelli ab eadem. **D** e raptu. **N** e lapsis.
S e ceteris p[ro]prietatib[us] redire p[ro] lapsis. **N** e raptu. **N** e miam.
C e raptu. **D** e raptu. **A** c c u s a t i o n e m. **D** e raptu. **D** e raptu. **D** e raptu.
D e raptu. **A** l i e s u s p a p a - m a r t i n i. **X** v. a p a r t e b e n e d i c t o f r a t r i s i n o n e o e p o s a l u t e.
C u m u t q; e t i n t e m p o r e n o s c e l e b r a t d i d i c t i c o n s u e t u d i n e.
D e raptu. **S** i c u t i n t e m p o r e s i c t i d e t e r m i n i u s i n s i d a m p q u a t u o r u o l u t t e m p o r e.
S i c u t i n t e m p o r e s i c t i d e t e r m i n i u s i n s i d a m p q u a t u o r u o l u t t e m p o r e.
C o l o r e s q u i p a t r i s u o c a m i n a q u i p o r a n d i d e u s a n d i s c r i p t o.
Q u i r e p h e n d i s i c t i n i r r e d a f i d e i n t a n d i. **N** u l l u s q d o c t o r p
S e r u a a c c u s a t i n e s i n t f i d e l i a l o q u i t u o q u i a i r e p h e n s i b i l e m
A c c u s a t i o n e m d e u a t a c c u s a t o r e r e s p o n d e a t q u i n d i g n u s e s t i t d o c
T o r s t u l t o i n d o c t o a t q u i r e p h e n s i b i l i u u e n t i r e s p o n d e a t i n t e m p o r e
S t u t u m s u a l e t e r. **Q** u i q u i d i r r e p h e n s i b i l i t e r e t a r o l i c a d e f i d e t.
C a t a. **N** u l l i i m p a
A l i q u i d c o n t r a
I n t e m p o r e u i u i q u i p i r a t e r i n t e m p o r e l u e r e
N u l l u s q u i d i c t u m r e d i m i t t o i n t e m p o r e m e m a u t u a l l i a u t
A u t e p i a u t p o r e n t i a u d i c i o e r d i n a t a l a t a n o u a l e t h o s
R e l i q u i s p e e d e b e t i n t e m p o r a l a u t n o e r r o r e r e t a u g e r e m a
L o q u e n d o n i c a l e x i n q u e r e b u l o q u e n d o i n d u c t u r. **M** e l i o r
E n n i c a l i s a c t u s h u m i l i s c o n s i l i o q u i i n b o n i s i t b a g l i o s i c t o
E m a t t i t m o n e s i n i m p e t u r a l i u i d e e r a t e d e i m a n s q u i d i c t u
P a r t r e c h i a n i u d i c a r e a u t r e c o m m u n i c o r p s u m a t q u i d i d i c t u m
C a r o a u t e c c o m m u n i c a t i o n e d a p n a t i o n e r a t a t e m n e r u
R e l l a s h a b e b i t q u i n u l l u s a t t i u d i c i n i s i n t e m p o r e t e m p o r e
A u t d a p n a t i o n e u i d i c i l o q u i d i c t u r. **N** e r a n t p r e d i c a t i m u n o s a n t i
Q u i s q u i s p o t u e t p a r t r e c h i a n i p r e t i e s i d d i d i c t u m a u t a r b i t r a r e d e
A l l i a u t p u n a l u t n e t p o l i t a n d i o r e s t a n t i p e l l a m u t p a r t r e c h i a n i
A u t a l i q u i d e i p a r t r e c h i a p s u m a t e c c o m m u n i c a r e u t i u d i c a r e d e p a r t r e
Q u i d n e a g r e a b i q u e c o n s i l i o u t i u d i c i o n o b l i c a t e q u a b a p i s t e h e
A p a r t r e c h i a n i p r e d i c a t i o n e u i d i c i p a r t r e c h i a n i p r e d i c a t i o n e i d e s i
Q u i s i n t e m p o r a n t e r n o q u a d a s u a s o l u m p a p r i m e t p a r t r e c h i a m s e n e a
S i n t e m p o r e c o n s i l i o q u i u o l u n t a r e a u t d e p u n i c i a l i u e p o e s t a l i q u i d a q u e u o l u n t
R e p r a n t a n d i s i n p u b l i c o s u b i a r e b i t q u i g r e g o r i a n t a u t i n h a b e
B e t i n a m i n i d i q u o q u i d d e c o m m u n i c a t i o n e c o p p o r a u s i p
E t q u e r e d e r e c o r d e a t q u e s e l a r i u u r e s t a r i b i t a u t
D i s p o n e r e n e c e s s i n t h o c r i d i c o n t e n s u d e p u n i c i a l i u
A g a t u r p a n t i f i c i u s a l i q u o d e m i n a t i o n e m i s t i c i s t i m i l i t a
A d e n o r d i a d m i n i s t r a t i o n e m s i c d i u a u t n o n a u t m i n i s t r a r e
I n t e m p o r e c a l i b e t i n t e m p o r e u i d i c i o n e m i n i s t r a r e a p

Ryc. 5. Collectio Tripartita, s. 22. Rkps Biblioteki Kap. Katedry Krakowskiej nr 84.

РЕЗЮМЕ

Автор исследует влияние иностранного законодательства (церковного, римского, франкского и визиготского, на старопольское право на основании одного из отрывков краковской рукописи сборника церковного права конца XI века, так называемой *Collectio Tripartita* (Тройственного Сборника). Это отрывок составляющий часть главы озаглавленной *De causis laicorum* — „О делах мирян”. В краковской рукописи этот отрывок содержит только перечень заглавий 172 статей (рубрик) главы. Иные заглавия (было их вероятно больше) и само содержание глав пропали. Среди этих заглавий 70 содержит полную юридическую формулировку. Средневековый читатель мог считать их действующими юридическими предписаниями. Существует много оснований для того, чтобы полагать, что *Collectio Tripartita* была привезена в Польшу около 1103 г. из Франции легатом Галлоном.

Tripartita имела в Польше вероятно характер официального сборника. Экземпляры этого сборника получили в то время в Польше по крайней мере два передовых собора: в Кракове и Гнезне. Обе рукописи сохранились до наших дней. Гнезненская рукопись в средние века ошибочно была связана с личностью св. Войцеха, который пользовался в Польше большим авторитетом. В виду этого упомянутый сборник юридических правил для мирян имел влияние на формирование тогдашнего польского светского права. Настоящая публикация части этого сборника (начало XII века) была делом неотложным, ибо самый старший сборник польского обычного права, так называемая Эльблонгская Книга написана была только в XIII веке.

Работа состоит из: печатного латинского текста рубрик главы „О обязанностях мирян”, которые содержат полную формулировку юридических правил, систематического содержания этих рубрик с анализом происхождения юридических предписаний, фотографических копий отдельных страниц Трипартиты, содержащих текст *De causis laicorum* и нескольких текстов связанных с этим вопросом.

Автор доказывает, что упомянутые предписания охватывают все основные области права. Предписания относятся к самой сущности права, содержат нормы государственного права, касаются правосудия, уголовного и гражданского права. Находятся в сборнике юридические предписания относящиеся к лицам, опеке, семейному, брачному, вещному, наследственному, завещательному и обязательственному правам.

Третья часть Тройственного Сборника находится в тесной связи со сборником права („Декретом”), авторство которого приписывается Ивону из Chartres. Все рубрики Тройственного Сборника содержащиеся в главе *De causis laicorum* соответствуют главе XVI упомянутого

сборника озаглавленного *De officiis laicorum et causis eorundem*. Заглавия рубрик Тройственного Сборника часто иные и лучше отражают юридическое содержание статей.

Тексты относящиеся к понятию права взяты не только из более ранних сборников канонического права, но также из кодекса Юстиниана. Некоторые из них например III (стр. 367), XV (стр. 367) нашлись в Декрете Грациана. Сборник устанавливает принцип иерархии права, превосходство церковного права над светским, подчиненность королей закону. В области государственного права глава CI приводит предписание 109 новеллы, которая как условие получения государственных должностей и общественных функций ставит римско-католическое вероисповедание. Среди предписаний относящихся к организации центральных властей (все они касаются монарха) находим нормы взятые из Лжеисидоровых Декреталий (I стр. 367), а также капитуларий франкских королей (CLXV стр. 370).

Вопросы местного управления затронуты в нескольких предписаниях взятых из церковного права. Характерно правило, что должностные лица не должны подчиняться несправедливым приказам власть имущих (I стр. 367). Среди предписаний относящихся к положению церкви в государстве знаменателен принцип *privilegium fori* (СХХХIII, стр. 369—370), согласно которому духовные лица подсудны исключительно церковным судам. Вопросы судоустройства относятся к светским и церковным судам. Среди постановлений относящихся к светским судам находим предписания касающиеся королевских и низших судов (XC, стр. 368; СХХХIII, стр. 369—370). В некоторых случаях апелляционной инстанцией для светских судей является суд епископа (LXXXVI, стр. 368). Эта рубрика излагает содержание новеллы 88 с. 2 в связи с с. 4. Глава СХХХIII различает три рода церковных судов: суды епископа, архидьякона и архипресвитера. Сборнику не чужды третейские суды. Об уголовном внесудебном правосудии упомянуто в LII стр. 367 и СХVIII стр. 369 в связи с судом рабовладельцев над рабами.

Сборник содержит много предписаний относящихся к правосудию в судах. Среди них нужно выделить в отдельную группу предписания касающиеся рабов и отпущенников.

Общие принципы судопроизводства гласят, что недействителен приговор изданный вследствие страха перед властью имущим (I стр. 367). Уважительные причины неявки в суд заимоствованы из Дигестов (CV, стр. 368). Рубрика СХIII, стр. 368 основываясь на Дигестах возлагает обязанность привести доказательство на того, кто устанавливает какое-либо обстоятельство, а не на того кто оспаривает. Этот принцип

противоречит средневековым взглядам, по которым обычно ответчик обязан был привести доказательство. Предписание СXXXVIII (стр. 70), гласящее, что только показание по крайней мере двух свидетелей может иметь доказательную силу является нормой Ветхого Завета, которая через кодекс Феодосия, римское право Визиготов и по всей вероятности Декрет приписываемый Ивону из Chartres попала в Тройственный Сборник. Находящиеся в нем правила вынесения судебного решения характеризуются высшим уровнем, чем современный Сборнику средневековый процесс. Они требуют чтобы дела решались на основании писаного права — *leges* (XCII, стр. 368). Судьи должны объявлять написанное решение. Сборник вводит апелляцию по уголовным делам, но допускает ее только по мелким делам (III стр. 370). Это предписание заимствовано из Кодекса Феодосия через сборник лжекапитуларии Бенедикта Левита.

К рабам и отпущенникам относится ряд текстов заимствованных из римского и визиготского права. Римского происхождения норма, согласно которой рабовладельцу предоставляется право применения смертной казни к рабу (LII, стр. 367), как монарху по отношению к свободному человеку. Норму эту смягчает глава СXVIII (стр. 369), которая требует чтобы смертная казнь была справедлива. Это повторение конституции римского императора Антонина Пиуса, о которой пишет Гай в Институциях. Раб не имеет процессуальной делеспособности. Не разрешается допрашивать рабов по делам их господ. Не принимается доносов от рабов на их господ (гл. XVIII, стр. 367, XXI, стр. 367, CLI, стр. 370). Рабам или домочадцам за донос на их господ угрожает смертная казнь. Это предписание взято из кодекса Юстиниана (IX, I, 20). Запрещение обвинять своих господ относится также к отпущенникам (XXIII, стр. 367). Это относится в частности к *actio famosa* (XLI, стр. 368). Трудно установить в какой степени тексты касающиеся рабов применялись в Польше в XII веке. Источники относящиеся к Польше упоминают о пленниках, которых приводили с собой в Польшу первые Пясты. В области уголовного права существует правило римского права, что господин может защищать своего раба в государственном суде, но не может понести ущерб в случае его осуждения. Известны так церковные наказания (отлучение от церкви, гл. VI, стр. 367, СXXXIII, стр. 360—370) как и светские. Среди этих, упомянутый текст приводит смертную казнь (XXIII, стр. 367, LII, стр. 368), возвращение отпущенника в рабское сословие (XXV, стр. 359), отнятие раба у жестокого господина (СXVIII, стр. 369). Сборник содержит постановления относящиеся к следующим преступлениям: преступления про-

тив короля (VI, стр. 367), нарушение *privilegium fori*, церкви (СХХХIII, стр. 369—370). Гл. CLIII (стр. 370) приводит „более тяжкие преступления” (убийство, прелюбодеяние, колдовство, отравление). Убийство раба без уважительной по закону причине наказуемо точно также как убийство чужого раба. Гл. CIII, стр. 368, СХVI, стр. 369, относятся к преступлениям против брака. Гл. СХVIII предусматривает наказание для господина, который жестоко обращается с рабами. Все эти предписания заимствованы из римского права.

Гражданское право занимает в сборнике больше места. В области личного права устанавливается разделение на сословия. Многие тексты основанные на римском праве обнаруживают разделение на мирян и духовных (гл. V, VIII, X, СХХХIII), свободных и отпущенников (гл. XX, XXIII, XXV, XXXVII) и рабов (XVIII, XXI, XXII, LII, CLI). Сборник проводит различие между юридическим состоянием лиц католического вероисповедания и еретиков (CI), психически здоровых и больных (СХVI), учитывает правовое состояние зависящее от возраста (C) и пола (LXXII, СХV, СХVI, CLXX). В большинстве случаев содержание соответствующих норм взято из римского права, а в некоторых случаях из церковного права (LVIII, стр. 368 и ин.).

Из этих текстов следует, что в сознании автора Сборника рабство не перестало существовать, хотя и в ограниченной форме благодаря тому, что по каноническому праву раб является юридическим субъектом (например может заключить брак) и в области права следует руководиться нравственными началами (LVIII). Вопросы вещного права затрагивают только несколько предписаний Сборника (XLII, стр. 367, XXVII, стр. 367). То же самое следует сказать об институте опеки (C, стр. 368). Предписания относящиеся к брачному праву основываются на юстинианской кодификации. Так например принцип согласия сторон при заключении брака находим в главе СХV, стр. 369, которая является резюме соответствующих текстов Дигестов (XIII, I, II, 12, 13). Глава CIII (стр. 368) разрешает жене уйти от мужа, если бы последний покушался на ее жизнь или целомудрие. Оставление мужа, как это следует из иного места Сборника (стр. 395; *Quod iniuolabile sit sacramentum coniugii*) является лишь разделением и не дает права на заключение нового брака.

К области наследственного и завещательного права относится глава CLVII (стр. 370), которая устанавливает правило, что „всех нарушающих волю покойного следует лишиться наследства”. Это правило заимствовано из декрета, автором которого считается Ивон из Chartres, который зачерпнул его из франкского сборника лжекапитулариев

Бенедикта Левита, а последний заимствовал его из изречения Паулуса находящегося в римском праве Визиготов.

Предписаний из области обязательственного права находим в сборнике довольно много. Ряд текстов содержит правила касающиеся действительности договоров (СХХVIII, стр. 369, CVII, стр. 369, СХХIII, стр. 369, СХХVIII, стр. 369, СХII, стр. 369), исполнения договоров (CVI, стр. 368), займа (CVIII, стр. 369) и товарищества (СХХVIII, стр. 369, и XX стр. 369).

В заключении автор замечает, что юридическое содержание главы *De causis laicorum* довольно богато. Некоторые предписания соответствуют государственному строю Польши в период первых Пястов, иные вернее устарели (рабы, отпущенники), иные относятся к периоду, который является позднейшим по отношению к Польше первых Пястов. Это касается принципа законности, ряда процессуальных правил (система доказательств, решение дела на основании писаного права, письменное оформление решений, апелляция) и др.

Предписания заимствованы главным образом из римского юстинианского права (Институции, Дигесты, Кодекс, Новеллы), Кодекса Феодосия и Римского Права Визиготов. Правила римских юристов классиков тоже нашли в Сборнике свое отражение посредством Дигестов или римского права Визиготов (Паулус, Гай). Некоторые постановления взяты из права франкского государства (капитулярии и лжекапитулярии). Церковное право отразилось в области государственного, уголовного и брачного права.

Следует считать фактом, что опубликованные и проанализированные правила были известны в Польше за 100 лет до появления первого сборника обычного права. Очередным заданием науки является определение, в какой степени правила эти применялись на практике в период Пястов.

R É S U M É

A la lumière d'un fragment du manuscrit de Cracovie de la collection de droit canonique datant de la fin du XI-e siècle et nommée *Collectio Tripartite* (*Collectio Tripartita*), l'auteur analyse l'influence exercée par les droits étrangers (canonique, romain, franque et visigothe) sur l'ancien droit polonais de l'époque. Le fragment en question provient du chapitre *De causis laicorum* (Des causes des laïques). Son manuscrit de Cracovie ne contient que l'énumération des titres (rubriques) des 172 articles (*capita*) du chapitre. Les autres *capita*, en nombre certainement plus considérable, ainsi que leur contenu, ont disparu. Parmi ceux qui

restent, il y en a 70 qui contiennent le texte d'une disposition de droit abrégé ou complet des *capita*. Ainsi donc les clercs et les laïques du moyen âge avaient eu la possibilité d'y trouver les normes de droit en vigueur en Pologne, non seulement dans le domaine du droit canonique, mais aussi du droit séculier.

À plusieurs raisons on peut supposer que la *Collection Tripartite* fût apportée en Pologne vers 1103 par le légat Gwalon venant de France. Elle devait y avoir le caractère d'une collection officielle de droit en vigueur. Tout au moins, les principales bibliothèques cathédrales en Pologne, celle de Cracovie et celle de Gniezno, avaient à leur disposition ces manuscrits, qui se sont conservés jusqu'à nos jours. Pendant des siècles, Saint Adalbert, qui jouissait d'une grande autorité en Pologne, était considéré comme auteur du manuscrit de Gniezno. Dans ces conditions, la collection mentionnée pouvait exercer son influence sur la formation des normes de droit séculier en Pologne de cette époque. Sa publication est actuellement un problème autant plus pressant que la plus ancienne collection de droit coutumier polonais (nommée: *Livre d'Elblag*) ne fut écrite qu'au XIII-e siècle.

Le travail présent contient: le texte imprimé latin de ces rubriques qui contenaient des dispositions complètes des lois; l'analyse systématique du texte contenu dans ces rubriques avec l'exposition des origines des normes de droit: les photographies des pages de la *Collection Tripartite* avec le texte *De causis laicorum* et celles de quelques autres textes en rapport.

L'auteur démontre que les normes mentionnées comprennent tous les domaines principaux de droit. Elles se rapportent à la notion elle-même de droit, contiennent les normes concernant les institutions de droit publique (organisation du pouvoir central et de l'administration locale, administration de la justice, droit pénal) ain si que de droit civil. À ce dernier se rapportent les dispositions du domaine de droit personnel, tutélaire, conjugal, réel, de succesion, testamentaire et des obligations.

La troisième partie de la *Collection Tripartite* dans laquelle se trouve le fragment mentionné, est étroitement liée à une autre collection de droit canonique (*Decret*) attribuée à Yves de Chartres. Toutes les rubriques de la *Collection Tripartite* du chapitre *De causis laicorum* ont leur analogue dans le chapitre XVI intitulé *De officiis laicorum et causis eorundem* et contenu dans le *Décret* susmentionné. Les titres des *capita* (rubriques) dans de nombreux cas pourtant sont différents et exposent mieux le contenu des articles.

Les textes qui se rapportent à la notion du droit ont été pris non seulement des collections canoniques antérieures, mais aussi de la législation

de Justinien. Certains textes, comme p. ex. le cap. III (p. 367) ou le cap. XV (p. 367) se retrouvent dans le *Décret* de Gratien.

Le fragment *De causis laicorum* introduit le principe de hiérarchie des droits, de la supériorité du droit canonique sur le droit séculier, de la soumission des rois à la loi. Dans le domaine de l'organisation de l'état, le cap. CI cite la disposition de la nouvelle 109 introduisant la condition d'orthodoxie pour celui qui exerce les charges d'état ou les fonctions publiques. Parmi les normes qui concernent la personne du souverain et se rapportent à l'organisation des pouvoirs centraux, on en trouve celles qui ont été prises des décrétales de Pseudo-Isidore (cap. I, p. 367) et des capitulaires des rois franques (cap. CLXV, p. 370).

L'administration locale est mentionnée dans quelques *capita*, dont les dispositions proviennent du droit canonique. On y trouve le principe que les fonctionnaires ne doivent pas obéir aux ordres inéquitables du souverain (cap. I, p. 367). D'entre les normes relatives à la position de l'Église dans l'État, il faut distinguer celle du *privilegium fori* (cap. CXXXIII, p. 369—70) qui introduit pour les clercs exclusivement la juridiction des tribunaux ecclésiastiques. L'organisation des tribunaux comprend la juridiction laïque et ecclésiastique. Quelques *capita* concernent les tribunaux du souverain et ceux des juges subalternes (cap. XC, p. 368; cap. CXXXIII, p. 369—70). Dans certains cas, la sentence du juge séculier peut être portée devant le tribunal d'évêque (cap. LXXXVI, p. 368). Cette rubrique résume la nouvelle 86 (le cap. 2 en rapport au cap. 4). Le cap. CXXXIII cite trois sortes de tribunaux ecclésiastiques: ceux d'évêque, ceux d'archidiacre et ceux d'archiprêtre. On connaît aussi les tribunaux arbitraux. Le cap. LII (p. 367) est l'unique qui, en parlant de la juridiction des maîtres traitant les causes de leurs esclaves, fasse mention de l'administration extrajudiciaire de la justice pénale.

Il y a de nombreux *capita* concernant l'administration de la justice dans les tribunaux. Ceux qui se rapportent aux esclaves et aux affranchis, en forment un groupe à part. Selon les normes générales de la procédure, l'arrêt n'est pas valable étant prononcé par un juge ayant eu peur de son souverain (cap. I, p. 367). Les causes d'une contumace justifiée ont été empruntées aux *Digesta* (cap. CV, p. 368). Selon le cap. CXIII (p. 369), le devoir de faire preuve est imposé à celui qui soutient l'existence et non pas à celui qui la nie. C'est un principe contraire à la procédure commune du moyen âge, imposant ce devoir au défendeur. D'autre part, selon le cap. CXXXVIII (p. 370), il faut tout au moins deux témoins pour que la preuve soit valable. Cette norme provient de l'Ancien Testament. Elle a pénétré dans la *Collection Tripartite* à tra-

vers le *Code Théodosien*, la *Lex Romana Visigothorum* et, certainement, le *Décret* attribué à Yves de Chartres.

Les normes concernant le jugement présentent en général le niveau juridique plus élevé que celui du procès contemporain à la *Collection Tripartite*. Elles exigent que toute affaire soit jugée selon le droit écrit — *leges* (cap. XCII, p. 368) et que les juges prononcent des arrêts écrits (cap. XC, p. 368). Dans la *Collection Tripartite*, le fragment en question connaît l'appel, mais dans le procès pénal il ne l'admet qu'en cas des crimes dont l'importance n'est pas grande (cap. CLIII, p. 370). Cette norme a été prise du *Code Théodosien* par l'intermédiaire de la collection de pseudo-capitulaires de Benedictus Levita.

Plusieurs textes qui concernent les esclaves et les affranchis, sont empruntés à la législation romaine. L'un d'eux autorise le maître à administrer la peine capitale à son esclave; cette autorisation correspond au même privilège du souverain envers ses sujets libres. Elle est modérée par le cap. CXVIII (p. 369) exigeant que l'administration de la peine en question soit conforme à la justice. C'est une répétition de la constitution de l'empereur Antoine Pius, dont parle Gaius dans les *Institutes*: il est interdit d'examiner les esclaves dans les procès menés contre leurs maîtres; il est interdit aussi de recevoir la dénonciation faite par l'esclave contre son maître (cap. XVIII, p. 367; cap. CLI, p. 370; cap. XXI p. 367); toute dénonciation de ce type, faite par un esclave ou un domestique, entraînait la peine de mort. Cette dernière norme a été prise du *Code Justinien* (IX, 1, 20). Il était interdit aux affranchis d'accuser leurs maîtres (cap. XXIII, p. 367). Cela concerne particulièrement l'*actio famosa* (cap. XLI, p. 367). Il est difficile d'établir dans quelle mesure les textes se rapportant aux esclaves trouvaient leur application dans les conditions existant en Pologne dans la première moitié du XII-e siècle. Les sources relatives font mention des prisonniers de guerre que les premiers rois de la dynastie des Piast ont fait venir en Pologne.

Dans le domaine de droit pénal, le maître peut défendre l'esclave devant le tribunal. On connaît les peines ecclésiastiques (excommunication — cap. VI, p. 367; cap. CXXXIII, p. 369—70) de même que séculières. Quant à ces dernières, le fragment en question cite les suivantes: peine capitale (cap. XXIII, p. 367; cap. LII, p. 367), retour de l'affranchi à l'état d'esclavage (cap. XXV p. 369), perte de l'esclave par le maître s'étant montré cruel envers lui (cap. CXVIII, p. 369). Il y a des normes de droit relatives aux crimes comme les délits contre le roi et la violation du *privilegium fori* ecclésiastique (cap. CXXXIII, p. 369—70). Le cap. CLIII (p. 370) énumère des „crimes plus graves” (homicide, adultère, sortilèges, empoisonnement). Le maître ayant tué son esclave

sans motivation reconnue par la loi, est puni comme pour avoir tué un des esclaves de l'autre. Les *capita*: CLIII (p. 370), CIII (p. 368) et CXVI (p. 369) se rapportent aux délits contre le mariage. Le cap. CXVIII fait subir la peine au maître ayant été cruel pour son esclave. Toutes ces normes ont été empuntées au droit romain.

Quant au droit civil, il est représenté dans cette collection d'une manière plus détaillée. Dans le domaine de droit personnel, on voit la distinction traditionnelle des classes sociales. Plusieurs textes basés sur les normes de droit romain, distinguent les laïques et ecclésiastiques (cap. cap.: V, VIII, X, CXXXIII et autres), les hommes libres par opposition aux affranchis (cap. cap.: XX, XXIII, XXV, XXXVII) et aux esclaves (cap. cap.: XVIII, XXI, XXII, LII, CLI et autres). Aussi y a-t-il une distinction entre les catholiques et les non-catholiques (cap. CI); on traite à part les droits s'ensuivant de l'état de santé psychique (cap. CXVI), de l'âge (cap. C) et du sexe (cap. cap.: LXXIII, CXV, CXVI, CLXX). Les textes de la plupart des normes se basent sur la législation de Justinien; dans quelques cas ils ont pour modèle les textes canoniques (cap. LVIII, p. 368 et cap. XXXIII, p. 367). Il en résulte que l'institution de l'esclavage existe encore dans la conviction de l'auteur de la *Collection Tripartite*, bien qu'elle soit limitée par le fait de la possession d'une personnalité juridique par les esclaves sur le terrain du droit canonique et que le comportement envers les esclaves doive être réglé par les normes morales (cf. cap. LVIII).

Le droit réel n'est représenté que par quelques *capita*, à savoir: XLII (p. 367) et CLXIII (p. 370). Il en est de même avec le droit de tutelle (cap. C, p. 368 et cap. CXX, p. 369).

Le droit conjugal est basé ici sur la codification justinienne. Ainsi donc le consentement des parties pour le contrat de mariage est exigé par le cap. CXV (p. 369) étant, à son tour, le résumé de quelques textes pris des *Digesta* (XXIII, 1, 11; 12, 13). Le cap. CIII (p. 368) autorise la femme à délaisser son mari s'il menaçait la vie ou la chasteté de son épouse. Mais, comme il résulte d'un autre fragment de la „Collection Tripartite” (p. 395 — „*Quod inuiolabile sit sacramentum coniugii*”), ce délaissement n'est qu'une séparation ne donnant pas le droit de contracter un mariage nouveau.

Le cap. CLVII (p. 370) concerne le domaine de droit testamentaire et de succession: „tout homme ayant agi contre la volonté du défunt, sera privé de sa part dans l'héritage”. La norme elle-même est prise du *Décret* attribué à Yves de Chartres qui, à son tour, l'a empruntée à la collection franque de pseudo-capitulaires de Benedictus Levita, ce

dernier l'ayant trouvée dans les *Sentences* de Paulus, contenues dans la *Lex Romana Visigothorum*.

Le droit d'obligation est représenté d'une façon assez abondante. Plusieurs textes en contiennent les prescriptions concernant la validité des contrats (cap. cap.: CVII, p. 369; CXVIII, p. 369; CXXIII, p. 369; CXXVIII, p. 369; CXII, p. 369), l'exécution des obligations (cap. CVI, p. 368), le prêt (cap. CVIII, p. 369) et l'association (cap. cap.: CXXVIII, p. 369; CX, p. 369).

L'auteur constate en conclusion que le contenu des rubriques du chapitre *De causis laicorum* est assez riche du point de vue juridique. Certaines des normes correspondent au système de législation polonaise des temps des premiers princes de la dynastie des Piast; les autres ont un caractère plutôt suranné (institution des affranchis, esclavage); les autres encore représentent un système de législation plus élevé que celui du royaume de Pologne au XI-e et XII-e siècle. Ce sont, entre autres: régime de légalité, plusieurs normes de procédure (système de preuves; obligation de rendre les arrêts selon le droit écrit et par écrit; institution d'appel).

Les normes citées proviennent, pour la plupart, de la législation de Justinien (*Institutes, Digesta, Code et Nouvelles*), du *Code Théodosien*, de la *Lex Romana Visigothorum*. Les juristes classiques sont représentés aussi par les *Digesta* ou bien par l'intermédiaire du droit romano-visigothe (Paulus, Gaius). Certaines des normes en question étaient puisées à la législation de l'empire des Francs (capitulaires et pseudo-capitulaire). Le droit canonique est représenté avant tout dans le domaine de droit public et matrimonial.

Il est incontestable que ces normes de droit aient été connues en Pologne plus de cent ans avant l'apparition de la première collection de droit coutumier polonais du XIII-e siècle (nommé: *Livre d'Elbląg*). Il reste à établir dans quelle mesure les normes en question étaient mises en pratique au XII-e siècle en Pologne.